

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2019, c. 5, s.1: 325-375

Terâvîh Namazıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi

The Evaluation of Narratives Related to the Teravîh Prayer

Cemil Cahit MOLLAİBRAHİMOĞLU

Öğretim Görevlisi Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Lecturer Dr., Namık Kemal University, Faculty of Theology,

Department of Arabic Language and Literature

Tekirdağ / TURKEY

cmollaibrahimoglu@nku.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4704-5068

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Haziran / June 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit. "Terâvîh Namazıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2019): 325-375.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

Terâvîh, ramazan ayına mahsus olmak üzere yatsı namazından sonra kılınan nâfile bir namazdır. Resûl-i Ekrem bizzat teravih namazını kıldığı gibi bu namaza teşvik etmiş ve kılanları gördüğünde onaylamıştır. Teravih namazını başlangıçta cemaate bizzat kıldıran Hz. Peygamber ümmetin yükünü arttırabileceği düşüncesiyle bu uygulamadan vazgeçmiştir. Rivayetlerden terâvih'in risâletin son yılında teşrî' kılındığı, Hz. Peygamber'in bu namazı bir kez kıldığı anlaşılmaktadır. Teravih namazının rek'at sayısı ile ilgili farklı sayılar ileri sürülmüştür.

Bu makale, Hz. Peygamber ve sahâbenin terâvih namazını kıldıklarına dair rivayetler ile kıldıkları namazların rekât sayılarını, cemaatle ya da münferiden kıldıklarını belirten rivayetleri, bunların sıhhat durumlarının tespitini ve ilgili yorumları nakledip değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, namaz, terâvih namazı, Peygamber, sahâbe.

Abstract

Terâvîh, for the month of Ramadan after Isha is a naafil prayer. Our Holy Prophet (PBUH) this prayer tarawih prayer personally encouraged and confirmed when he sees the that makes. Tarawih prayers on yummy himself initially congregation Hz.Can help increase the burden of the Ummah of the Prophet thought of it gave way from the application. Terâvih'in risâletin teşrî ' in the last year of the rumor is, Hz.It is understood that the Prophet made this prayer once. Tarawih prayer rak'at proposed different numbers on the number.This article, the Prophet and sahâbenin was no longer have appointed their traditions with mourning prayers superclass prayers with the congregation or the number of rak'ahs, individually, their health status of rumors indicating that describes him kıldıklarını and comments can the evaluation.

Key Words: Hadith, prayer, tarawih prayer, Prophet, Companions.

* Bu çalışma, Ocak 2018 tarihinde tamamladığımız *Rivayetler Işığında Nâfile Namazlar* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Giriş

Ramazan; Kur'an'ı Kerim'in indiği ve içinde Kadir gecesinin bulunduğu, şeytanların, cinlerin zincire vurulduğu, cehennem kapılarının kapatılıp cennet kapılarının açıldığı bir aydır. Bu ayda eda edilen ibadetlerden biri Yüce Mevlâ'nın "Benim içindir" buyurduğu oruç, bir diğeri terâvih namazıdır.

Günümüzde birçok husus gibi teravih namazının meşruiyeti ve gece namazından farklı bir namaz olup olmadığı bazılarınca tartışma konusudur.¹ Ancak terâvih namazının meşrûiyyeti ve cevazı hususunda ümmetin ittifak ettiği, Râfiziler dışında hiçbir ilim ehlinin de bunu inkâr etmediği belirtilmiştir. Terâvih namazının evde müfzeriden mi mescidde cemaatle mi kılınmasının daha faziletli olduğu hususu ve rekât sayıları da âlimler arasında ihtilaf konusudur. Burada teravih kavramı ile rivayetlerde, hadis ve fıkıh kitaplarında bu namazın hangi isim ve başlıklarda yer aldığı ele alınacaktır. Daha sonra bu namazın meşruiyetine, Hz. Peygamber'in bizzat kıldığına, teşvik ettiğine ve kılanları onayladığına dair rivayetler nakledilip değerlendirilecek, rekât sayısı, cemaatle ve hatimle kılınması gibi bazı ahkâmına geniş bir şekilde yer verilecektir.

1. Terâvih Kavramı

"Teravih", "tervîha" kelimesinin çoğuludur.² Teravih namazına bu ismin verilmesiyle alakalı farklı değerlendirmeler vardır: 1) "Tervîha", masdar binâi merredir ve oturuşun ismidir. İnsanlar her dört rekattan sonra oturarak istirahat ettiklerinden mücâveret alakasıyla mecazen her dört rekata "tervîha" denilmiş, mücâvir olan oturmanın ismi, mücâvir olduğu rekatlara verilmiştir.³ 2) "Tervîha", masdardır ve istirahat anlamındadır. Her dört rekata, bitiminde kendisi kadar istirahati gerektirdiği için lüzum alakasıyla mecazen "tervîha"

¹ Bk. Abdülaziz Bayındır'ın Süleyman Ateş'e cevabı: "Bizim söylediğimiz; teravih namazı diye bir namazı Nebimiziz kılmadığıdır. O, her gece uyuduktan sonra uyanır ve teheccüd namazı kılar. Ramazan'ın son on gününü, mescitte itikâfla geçirdiği için bu namazı orada kılar." Süleymaniye Vakfı, "Teravih Kılmak Şirk mi?", Erişim: 24 Mayıs 2018 <https://www.suleymaniyevakfi.org>

² İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebir ve arkadaşları, (Kahire: Dâru'l-meârif, ts.), 3: 1768.

³ Aynî, Ebü Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 11: 176; Şurunbülâli, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr, *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-îzâh ve necâti'l-ervâh*, nşr. Abdülkerim el-Atâ, Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabiyyi, Beyrut 2001), 411.

denilmiş, gereken istirahatın ismi gerektiren rekatlara verilmiştir.⁴ 3) Hz. Peygamber bu namazı kılarırken dört rekattan sonra istirahat ettiği için “terâvîh” ismini almıştır.⁵ Zira Hz. Âişe (ö. 58/678) “Resûlullah gece dört rekât kılar sonra istirahat ederdi (يَتَرَوِّحُ)”⁶ demiştir. Beyhakî (ö. 458/1066), “eğer sabitse ‘يَتَرَوِّحُ’ sözü terâvîh namazında imamın istirahat etmesinde bir asıdır” demiştir.⁷ Hamza Muhammed Kasım (ö. 1431/2010) ise, bu namazın nübüvvet döneminde “kıyâmu’l-leyl” olarak bilindiğini, buna, hulefâ-i râşidîn asrında “terâvîh” denildiğini ifade etmiştir.⁸

Teravîh namazı, ileride görüleceği üzere rivayetlerde “kıyâmu ramazan”, “kıyâmu şehri ramazan” şeklinde yer almıştır. Hadis ve Fıkıh kitaplarında ise, “terâvîh”,⁹ “salâtü’t-terâvîh”,¹⁰ “kıyâmu ramazan”¹¹ ve “kıyâmu şehri

⁴ İbnü’l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsi, *Fethu’l-kadîr*, nşr. Abdurrazzâk Çâlib el-Mehdî, (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2003), 1: 484; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısrî, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, nşr. Zekeriyya Umeyrât, (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1997), 2: 116; Şurunbülâlî, *İmdâdü’l-fettâh*, s 428; *el-Mevsûatü’l-fikhiyye*, Vizâretü’l-evkâf ve’ş-şuûnî’l-İslâmiyye, Kuveyt 1983-2006), 27: 135.

⁵ Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Ankara: Gaye Matbaacılık A.Ş., 1988), 4: 70; Fazl Hasan Abbâs, *Tavzîh fî salâteyi’l-terâvîh ve’l-tesâbîh*, Dâru’l-furkan, Ammân, 1988, s 33.

⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-esfiyâ*, (Beirut: Dâru’l-fıkr, 1996), 8: 289; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2003), 2: 700 (4623). Beyhakî, hadisin senedindeki ravi Muğîra b. Ziyâd’ın teferrüd ettiğini ve kavî olmadığını, İbn Hacer de, evham sahibi sadûk olduğunu, böyle bir ravinin rivayet ettiği hadisin i’tibar için alındığı söylemiştir. Bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2: 700; İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî, *Takrîbu’t-temyîz*, nşr. Muhammed Avvâme, (Haleb: Dâru’r-reşid, 1991), 543.

⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2: 700.

⁸ Hamza Muhammed Kâsım, *Menâru’l-kârî şerhu Muhtasarı Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Beşîr Muhammed Uyûn, (Dimaşk: Mektebetü Dâri’l-beyân, 1990), 3: 240.

⁹ Bk. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Tertîb, Alâüddîn Ali b. Belbân), nşr. Şuayb el-Arnâut, (Beirut: Müessesetü’r-risâle, 1988), 6: 282; Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd, *Bedâiu’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, nşr. Ali Muhammed Muavvez, Âdil Akmed Abdulmevcûd, (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2003), 2: 274; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Mukni’*, nşr. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki, Abdülfettâh Muhammed, Dâru hecr 1993), 4: 161; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref, *Ravzatü’t-tâlibîn ve umdetü’l-mütttekîn*, nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed Abdü’l-mevcûd, (Beirut: Dâru âlemi’l-kütüb, 2003), 1: 334.

¹⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu’s-sahîh*, (Dimaşk-Beirut: Dâru İbn Kesîr, 2002), Salâtü’t-terâvîh; Ebû Şüca’ Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-İsfehânî, *el-Gâye ve’t-takrîb*, (Beirut: Dâru’l-meşârîf, 1996), 412; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’*, 2: 274; Haccâvî, Şerefüddîn Musa b. Ahmed el-Haccâvî, *İkna’ li tâlibi’l-intifa’*, nşr. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki, (Riyad: Dâretü’l-Melik Abdülaziz, 2002), 1: 225; Şurunbülâlî, *Merâku’l-felâh bi imdâdi’l-Fettâh Şerhi Nûri’l-izâh ve necâti’l-erwâh*, nşr. Ebû Abdîrrahman Salâh b. Muhammed, (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2004), 159.

ramazan"¹² başlıkları altında ele alınmıştır. "Kıyâmu ramazan" ve "kıyâmu şehri ramazan" başlıklarının tercih sebebinin hadislere uymak olduğu belirtilmiştir.¹³

2. Rivayetler

Hz. Peygamber'in terâvîh namazını teşvik ettiğini, bizzat kıldığını ve kılanları onayladığını gösteren çok sayıda rivayet mevcuttur:

2.1. Hz. Peygamber'in Teravîh Namazını Teşvik Ettiğine Dair Rivayetler

Hz. Peygamber'in ramazan gecelerini değerlendirmeyi teşvik eden ve âlimler tarafından teravîh namazı olarak değerlendirilen genel rivayetleri vardır.

Ebü Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurdu: "Kim ramazanın faziletine inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek "kıyâmu ramazan"da bulunur (terâvîh namazı kılar)sa, geçmiş günahları bağışlanır."¹⁴ Müslim'in (ö. 261/875) diğer bir rivayetinde, hadisin evvelinde Ebü Hüreyre'nin "Resûlullah, kesin emir vermeksizin "kıyâmu ramazan"ı tavsiye eder

¹¹ Müslim, b. Haccâc Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbaki, (Mısır: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1991), Müsâfirîn 25; *Mâlik b. Enes*, Ebü Abdillâh el-Yemenî, Muvattâ, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbaki, (Beirut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabiyyi, 1985), 1: 114; Şirâzî, Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhim b. Ali, *Mühezzeb fi fikh'l-İmâmî's-Şâfiî*, nşr. Muhammed ez-Zuhaylî, (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1992), 1: 159; Sahnûn, Ebü Saîd Abdüsselâm b. Saîd, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, 1994), 1: 287; İbn Rüşd Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehîd*, nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415, 1: 487.

¹² Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabeleli, (Dimaşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), Salât 316; *Nesâî*, Ebü Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, (Beirut: Dâru'l-marife, ts.), Kıyâmu'l-leyl 4; Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr, *Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübedî*, nşr. Muhammed Adnân Dervîş, (Beirut: Dâru'l-erkâm, ts.), 1: 85; İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebî'l-Hayr b. Sâlim el-Yemenî, *Beân fi mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî*, nşr. Kasım Muhammed en-Nûrî, (Beirut: Dâru'l-minhâc, 2000), 2: 274; İbn Kudâme, *Muğnî*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Abdulfettâh Muhammed, (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1997), 2: 601.

¹³ Bâbertî, Ekmeldüddîn Muhammed b. Mahmûd, *İnâye*, nşr. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 1: 484; Aynî *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, nşr. Eymen Sâlih Şaban, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999), 2: 550.

¹⁴ Buhârî, Terâvîh 1; Müslim, Müsâfirîn 173, 174.

ve şöyle buyururdu:" ilâvesi vardır.¹⁵

Nevevî (ö. 676/1277), "kıyâmu ramazan"la terâvîh namazının kastedildiğini,¹⁶ Kirmânî de (ö.786/1384), bunda ittifak olduğunu söylemiştir.¹⁷ İbn Hacer (ö. 852/1449), Nevevî'nin, terâvîh namazıyla da "kıyâmu ramazan"ın gerçekleşeceğini kastettiğini, sadece terâvîh namazıyla gerçekleşeceğini söylemek istemediğini belirtmiş ve Kirmânî'nin, terâvîh namazının kastedildiğinde ittifak olduğunu söylemesini garipsemiştir.¹⁸ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ve Münâvî (ö. 1031/1622) de, hadisteki "kıyâmu ramazan"ı terâvîh namazı veya tilâvet, namaz, zikir, şer'î ilim gibi bir ibadetle geceyi ihya etmek olarak yorumlamışlardır.¹⁹

Bazı âlimler, rivayette geçen silinen günahların küçük günahlar olduğunu, büyük günahları sadece tövbenin silebileceğini söylemiş, bazıları ise bu yoruma, Allah'ın lütfu çok daha geniştir, diyerek itiraz etmişlerdir. Hadisin zahirinden anlaşılanın da küçük ve büyük günahlar olduğu belirtilmiştir.²⁰

Abdurrahman b. Avf'dan (ö. 32/652) rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurdu: "Allah, ramazan orucunu üzerinize farz kıldı. Ben de kıyâmını size sünnet kıldım. İnanarak ve karşılığını Allah'tan bekleyerek ramazan orucunu tutan ve kıyâmını yapan annesinden doğduğu günkü gibi günahlarından temizlenir."²¹

¹⁵ Müslim, Müsâfirîn 174; Ebû Dâvûd, Salât 316; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu'l-kebir (Sünen)*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Abdullatif Hirzullah, (Dimaşk: Dâru'-risâle el-âlemiyye, 2009), Savm, 83; Nesâî, Sıyâm 39; Mâlik, Salât fî ramazan 2.

¹⁶ Nevevî, *Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (Müessesetü Kurtuba, 1994), 6: 58.

¹⁷ Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut 1981), 4: 152.

¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, (Riyad: Dâru Taybe, 2005), 5: 444.

¹⁹ Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Ali b. Sultân el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-Mesâbil*, nşr. Cemal Aytânî, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 3: 335; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-ârifîn, *Feyzü'l-kadîr bi şerhi'l-Câmi'î's-sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-marîfe, 1972), 6: 191.

²⁰ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 445; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6: 177; Nevevî, *Minhâc*, VI, 58-59; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Neylû'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*, nşr. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, o1427), 5: 172.

²¹ Nesâî, Sıyâm 40; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Saîd el-Lehhâm, (Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 2009), İkâme 173; Ahmed, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût ve arkadaşları, (Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 1995), 3: 198-199 (1660). Hepsinin senesinde Nadr b. Şeybân vardır. İbn Hacer, Nadr hakkında İbn Maîn'in "leyse hadîsuhü bi şey" sözü ile Buhârî'nin bu hadisiyle ilgili "Sahih değil" sözünü nakletmiştir. Elbânî, hadisin zayıf olduğunu, Şuayb Arnaût da Nadr'dan dolayı isnadının zayıf

Hız. Peygamber'in "Ramazanın kıyâmını size sünnet kıldım." ifadesinin, bu kıyâmın sünnet olduğunu açıkça gösterdiği ve bu kıyâmla terâvîh namazının kastedildiğinde Kirmânî'nin dediği gibi icmâ olduğu söylenmiş,²² bu ifadeyle terâvîhin, bazılarının sandığı gibi Hz. Ömer'in (ö. 23/644) değil Hz. Peygamber'in sünneti olduğunun sabit olduğu, Hz. Ömer'in terâvîhin bir imamla kılınmasını sağladığı belirtilmiştir.²³ Hadisin zahiri, küçük ve büyük günahların temizlendiğini göstermekte, "annesinden doğduğu günkü gibi" benzetmesi temizlenmeyi küçük günahlara tahsis etmeyi uzak kılmaktadır.²⁴

Mesrûk (ö. 63/683) şöyle dedi: Hz. Ömer ramazan geldiğinde bir hutbe irad edip Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle derdi: "Dikkat edin bu mübarek ay, Allah'ın orucunu farz kılıp kıyamını farz kılmadığı bir aydır. Kıyama gücü yeten kıyam etsin (terâvîh kılınsın) Zira o, Allah'ın buyurduğu hayrî nâfilelerdendir. Gücü yetmeyen yatağında uyusun."²⁵ Beyhakî ve İbn Kesir (ö. 774/1373), bu eseri Abdullah b Ukeym'den nakletmiştir.²⁶

Yukarıdaki üç rivayette terâvîh namazı teşvik edilmiş, aşağıdaki rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in üç gece sahâbe ile birlikte mescidde terâvîh namazı kıldığı rekât sayısı belirtilmeksizin nakledilmiştir.

2.2. Hz. Peygamber'in Teravîh Namazını Kıldığına Dair Rivayetler

Hız. Peygamber'in bazı ramazan gecelerinde mescidde teravîh olarak değerlendirilen namazı kıldığına ve ümmete farz kılınır endişesiyle devam et-

olduğunu söylemiş, yukarıda geçen İbn Maîn ve Buhârî'nin sözlerini nakletmiştir. Dolayısıyla hadis zayıf bir hadistir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. İbrâhim ez-Zeybak, Adil Mürşid, (Müessesetü'r-risâle, y.y. ts.), 4: 223; Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn, *Zaifu Süneni'n-Nesâî*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif,1998), 70-71 (2209); a.mlf., *Zaifu Sünen-i İbn Mâce*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997), 99 (247); Arnaût, *İbn Mâce* (tahrîc), 2: 355; a.mlf., *Müsned* (tahrîc), 3: 199.

²² Yukarıda İbn Hacer'in bu icmâ iddiasına itiraz ettiği, terâvîh namazının "kıyâmu ramazan"ın ihya şekillerinden biri olduğu, başka şekillerinin de bulunduğu nakledilmişti.

²³ Zafer Ahmed Tehânevî, *l'lâü's-sünen*, (Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmü'l-İslâmiyye, 1415), 7: 66.

²⁴ Sindî, Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Muhammed b. Abdilhâdi, *Hâşiye alâ Süneni İbn Mâce*, nşr. Halîl Me'mûn Şîha, (Beyrut: Dâru'l-marîfe, 1996), 2: 123.

²⁵ Mervezî, Muhammed b. Nasr, *Kıyâmu ramazan*, İhtisâr, Ahmed b. Ali el-Makrîzî, nşr. Muhammed Ahmed Aşûr, Cem'al Abdulmünim el-Kâmî, (Kahire: Dârü'z-zehebiyye, ts.),³²; *Abdurrazzak*, 4: 265 (7748).

²⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4: 351 (7954); İbn Kesir Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer, *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâluhü alâ eboâbi'l-ilm*, nşr. Abdülmu'tî Kalacî, (Dârü'l-vefâ, y.y. 1991), 267. İbn Kesir isnadının ceyyid hasen olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, s. 267.

mediğine dair çok sayıda rivayet mevcut olup burada bunlardan bir kısmına yer verilecektir.

Zeyd b. Sâbit' den (ö. 45/665) rivayet edildiğine göre Resûlullah ramazanda mescidde hasırdan bir oda edinmişti. Orada birkaç gece namaz kılmış insanlar da yanında toplanıp onunla namaz kılmışlardı. Sonra bir gece Hz. Peygamber'in sesini duymadılar. Uyuduğunu sanıp (uyansın ve) yanlarına çıksın diye bazıları öksürmeye başladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Sizde gördüğüm (terâvîhi cemaatle kılma arzusu) tavrı dâimidir. Fakat (devam etmem halinde) üzerinize farz kılınmasından korktum. Şâyet farz kılınırsa yerine getiremezsiniz. Ey insanlar! Evlerinizde kılınız. Farzların dışında kişinin kıldığı en faziletli namaz evinde kıldığı namazdır.*"²⁷

Bu hadis, Hz. Peygamber'in mescidinde ramazanda kılınan namaz hakkındadır. Evde kılınan terâvîh namazı, Hz. Peygamber'in mescidinde kılınan terâvîhden daha hayırlı olunca ya diğer mescidlerde kılınan diğer nâfile namazların durumu nedir? Hz. Peygamber muhtemelen evi dar olduğu için mescide çıkıyor ve orada kılıyordu. Aksi halde nâfileler için ev daha faziletlidir. Ancak âlimlerin çoğu terâvîhin mescidde kılınmasının daha faziletli olduğu görüşündedir. O İslam'ın şiarıdır²⁸ ve ittifakla istisna edilmiştir.²⁹ İstisna edilişi Hulefâ-i Râşidin'in uygulamalarıyla olmuştur.³⁰ Hz. Peygamber bu cümleyi terâvîhle alakalı buyurmuştur. Dolayısıyla terâvîhin istisna edilişi ancak bu cümlelerin o dönem için söylendiği diğer zamanları kapsamadığı şeklinde değerlendirilmiş olmalıdır.

Ali el-Kârî, Hz. Peygamber'in mescidde itikaf için hasırla bir yer çevirip içinde ibadetle meşgul olduğunu, farz namazlar için çıkıp tekrar oraya döndüğünü söylemiştir. Terâvîhi de orada değil, çıkıp mescidde kıldırıldığını, birkaç gece sonra farzı kıldırıp oraya girdiğini ve terâvîh için çıkmadığını, İbn Hacer'in sözünden anlaşılan "Hz. Peygamber'in terâvîhi o odadayken kıldırıldığını" sahih bir nakle muhtaç olduğunu belirtmiştir.³¹

²⁷ Buhârî, İ'tisâm 3; Nesâî, Kıyâmu'l-leyle, 1; Ahmed, 35: 458 (21582).

²⁸ Sindî, *Hâşiye alâ Süneni'n-Nesâî*, (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 2: 220.

²⁹ Bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 3: 336.

³⁰ Bk. Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr fi ihyâi sünneti sey्यidi'l-ibrâr*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Haleb: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1992), 112-115.

³¹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 2: 333.

İbn Hacer, Hz. Peygamber'in bir amele devam edip insanların da ona uymaları durumunda o amelin insanlara farz kılınacağı hükmünü uzak bulmuş, Hz. Peygamber'in farzların revâtibine devam edip sahâbenin de kendisine uyduğunu fakat bu namazların farz kılınmadığını hatırlatmıştır.³² Bâcî (ö. 474/1081) ve İbn Hacer bu hususta birkaç ihtimal nakletmişlerdir: a) Allah, Hz. Peygamber'e, bu namaza onlarla devam ederse, namazı onlara farz kılacağını vahyetmesi üzerine Hz. Peygamber onları düşünerek devam etmemiştir. b) Hz. Peygamber'in devam ettiği bazı ibadetler farz olunca içine bunun da farz olabileceği endişesi doğmuştur. c) Hz. Peygamber'in devam etmesi sebebiyle bazı insanlar bu namazın farz olduğunu zannedeceklerdi.³³ Bütün bunlar Hz. Peygamber'den sonra söz konusu değildir.³⁴

Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre Resûlullah bir gece mescidde namaz kıldı. Sahâbe de onun kıldığı namazı kıldı. Hz. Peygamber ertesi gece yine kıldı. Sahâbenin sayısı çoğaldı. Sahâbe üçüncü veya dördüncü gece de mescidde toplandılar. Fakat Hz. Peygamber yanlarına çıkmadı. Sabah olunca Resûlullah "Toplandığınızı gördüm. Yanınıza çıkmama bu namazın size farz kılınması endişesi mani oldu." buyurdu. Âişe "Bu ramazanda idi." dedi.³⁵

Hz. Âişe'den diğer bir rivayete göre Resûlullah gece yarısı çıktı, mescidde namaz kıldı, bir kısım sahâbî de ona uyararak namaz kıldı. İnsanlar sabah bu durumu konuşmaya başladılar. (İkinci gece) daha fazla kişi toplandı. Resûlullah ikinci gece (tekrar mescide) çıktı ve insanlar ona uyararak namaz kıldılar. İnsanlar sabah bu durumu konuştular ve üçüncü gece mesciddeki insan sayısı arttı. Resûlullah (üçüncü gece de mescide) çıktı insanlar ona uyararak namaz kıldılar. Dördüncü gece mescid insanları almadı. Resûlullah yanlarına çıkmadı. bazı sahâbîler namaz (ya Resûlallah) demeye başladılar. Resûlullah (sabah kadar) yanlarına çıkmadı. Sabah namazı için çıktı. Sabah namazını bitirdikten sonra insanlara döndü, kelime-i şehâdet getirdi ve şunları söyledi: "Dün geceki durumunuz bana gizli değildi fakat (çıkıp namaz kılsaydık) gece namazının

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 520-521.

³³ Bâcî, Ebü'l-Velid Süleymân b. Halef el-Bâcî, *Müntekâ şerhu Muvatta-i Mâlik*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1999), 2: 144; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 520.

³⁴ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 144.

³⁵ Buhârî, Cuma 29, Teheccüd 5; Müslim, Müsâfirin 177.

size farz olacağından ve sizin buna güç yetiremeyeceğinizden korktum."³⁶

Hadis, terâvîh namazının Hz. Peygamber'in sünneti olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer, sadece Hz. Peygamber'in sevip razı olduğu, sırf ümmetine farz olmasın diye engellediği bir şeyi yapmıştır. Hz. Ömer, bu durumu ve artık farzların artmayıp eksilmeyeceğini bildiğinden cemaatle terâvîh kılınmasını ihya etmiş ve emretmiştir. Bunu, hicretin onuncu yılında hilafetinin başlarında yapmıştır.³⁷ Hz. Peygamber'in üçüncü veya dördüncü gece sahâbenin yanına çıkmaması bu namazı men ettiğini göstermez. Çünkü önceki iki gece kılmalarını onaylamıştı. Neshedildiğini de göstermez. Zira çıkmama sebebini açıklamış, farz olmasından korktuğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerekçe ortadan kalkmış, farz olma ihtimali kalmayıp terâvîh namazı için toplanmak caiz olmuştur.³⁸

Nâfileleri evde kılmak daha faziletli ise de bu rivayetten mescidde kılınabileceği de anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber muhtemelen caiz olduğunu göstermek için mescidde kılmıştır. Ve ayrıca itikafta idi. Yine bu hadisten anlaşılan, iki maslahat veya maslahat ve mefsedet korkusu tearuz ettiğinde en mühimine itibar edilir. Zira Hz. Peygamber mescidde namaz kılmakta maslahat görmüş, ümmete farz olacağı korkusu arız olunca, ümmetin aciz olup farzı yerine getiremeyecekleri mefsedetinin büyüklüğü nedeniyle onu terketmiştir.³⁹

Hz. Âişe diğer bir rivayetinde şöyle dedi: İnsanlar ramazanda gece Resûlullah'ın mescidinde gruplar halinde namaz kılıyorlardı. Bir kişinin beraberinde Kur'an'dan bir miktar oluyor, onunla birlikte beş veya altı veya daha az ya da daha çok kişi namaz kılıyordu. Resûlullah o gecelerden birinde bana kendisi için odamın kapısında hasırla bir yer çevirmemi emretti ben de yaptım. Yatsıyı kıldırıktan sonra oraya doğru çıktı. Mesciddekiler toplandılar

³⁶ Müslim, Müsâfirîn 178.

³⁷ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh, *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fimâ tezammenehü'l-Muvattâ min meâni'r-re'y ve'l-âsâr*, nşr. Abdümu'tî Emîn Kal'acî, (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993), 5: 135; a.mlf., *Temhîd limâ fi'l-Muvattâ mine'l-meâni ve'l-esânîd*, nşr. Muhammed el-Fellâh, (y.y. 1974-1992), 8: 108-109.

³⁸ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 144.

³⁹ Nevevî, *Minhâc*, 6: 60-61.

onlara uzunca gece boyu namaz kıldırıldı...⁴⁰

Ebû Zer (ö. 32/653) şöyle dedi: Resûlullah'la birlikte ramazan orucunu tuttuk. Ramazan ayından (yirmi iki gece geçip) yedi gece kalıncaya kadar bize (farz namazlardan başka) namaz kıldırmadı. Sonra (yirmi üçüncü/kalan yedinci gece) bize gecenin üçte biri geçinceye kadar namaz kıldırıldı. Sonra (yirmidördüncü/kalan) altıncı gece bize namaz kıldırmadı. (Yirmi beşinci/kalan) beşinci gece, gece yarısı geçinceye kadar bize namaz kıldırıldı. Biz, "Yâ Resûlallah! Gecemizin geri kalan kısmında da bize namaz kıldırırsanız" dedik. O, "İmamla birlikte bitirinceye kadar namazı kılan kimseye gecenin tamamını namaz kılmış sevabı yazılır." buyurdu. Sonra aydan üç gece kalıncaya kadar (yani yirmi altıncı/kalan dördüncü gece) bize namaz kıldırmadı. (Yirmiyedinci/kalan) üçüncü gece bize namaz kıldırıldı. Ailesini, hanımlarını çağırdı ve geç vakte kadar namaza devam etti. Hatta biz felah (ı kaçırmak)tan korktuk. Ravi Cübeyr'in "Felah nedir?" sorusuna Ebû Zer, "Sahurdur" karşılığını vermiştir. Sonra ayın geri kalanında namaz kıldırmadı.⁴¹

"İmamla birlikte namazı kılan" cümlesinde kastedilen namazın hangi namaz olduğu hususunda farklı yorumlar yapılmıştır: Ali el-Kârî, "yatsı ve sabah namazı", Mubârekpûrî Ebû'l-Ulâ (1865-1935), "farz namazı",⁴² Münâvî, "terâvîh namazı",⁴³ Mubârekpûrî Ebu'l-Hasen (ö.1414/1971) ise Ali el-Kârî'nin "yatsı ve sabah namazıdır" sözünü naklettikten sonra terâvîh namazı

⁴⁰ Ahmed, 43: 332-334 (26307); Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 34. Hamza ez-Zeyn, İbn İshak'ın "haddesenâ" lafzıyla rivayette bulunduğunu ve hadisin isnadının sahih olduğunu, Şuayb Arnaût, İbn İshak'dan dolayı isnadın hasen olduğunu, fakat sarahaten tahdiste bulunup tedlis şüphesinin ortadan kalktığını, mütâbii bulunduğunu ve hadisin sahih li gayrihi olduğunu söylemiştir. Bk. Zeyn, *Müsned*, 18: 184; Arnaût, *Müsned*, 43: 334.

⁴¹ Tirmizî, Savm 81; Ebû Dâvûd, Salât 316; Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl* 4; İbn Mâce, İkâme 173; Ahmed, 35: 352 (21447); İbn Hibbân, 6: 288 (2547); Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen*, nşr. Hüseyin Selim Esed, (Riyad: Dâru'l-muğnî, 2000), 2: 1115-116 (1818). Tirmizî, hasen-sahih olduğunu, Hamza ez-Zeyn ve Hüseyin Selim Esed isnadının sahih, Elbâni ve Şuayb Arnaût hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla hadis sahihtir. Bk. Zeyn, *Müsned*, 15: 520; Elbâni, *Sahîhu Sünen-i İbn Mâce*, 1: 395 (1100); Esed, Dârimî (tahrîc), 2: 1116; Arnaût, Tirmizî (tahrîc), 2: 326; a.mlf., İbn Mâce (tahrîc), 2: 354; a.mlf., Ebû Dâvûd (tahrîc), 2: 526; a.mlf., Ahmed (tahrîc), 35: 352; a.mlf., İbn Hibbân (tahrîc), 6: 288.

⁴² Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 3: 337; Ebû'l-Ulâ Mubârekpûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahman, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif, (Dâru'l-fikr, ts.), 3: 521.

⁴³ Münâvî, *Teyşir bi şerhi'l-Câmi'i's-sağîr*, (Hindistan 1286), 1: 284.

olduğunun da söylendiğini belirtmiş ve bu görüşü takviye etmiştir.⁴⁴

Hadiste, Hz. Peygamber'in terâvîh namazını cemaatle kıldığı, ailesini, hanımlarını da çağırdığı ve sahur vaktine kadar namaz kıldıkları ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in o gecelerde ayrıca teheccüd namazı kılıp kılmadığı, teheccüd ve terâvîhin aynı veya ayrı namazlar olduğu açıkça belirtilmemiştir. Ancak hadisin zahirinden teheccüd ve terâvîhin ayrı namazlar olduğu anlaşılmaktadır. Teheccüd ve terâvîh hadislerinin farklı başlıklar altında zikredilmeleri, teheccüd namazının Mekke'de Müzzemmil sûresinin inişinde meşru kılınması, ramazan orucunun ise Medine'de Bakara sûresi âyetiyle farz kılınması da bu iki namazın ayrı namazlar olduğuna delâlet etmektedir. Hz. Peygamber'in halinden zahir olan ramazanda terâvîhin dışında gece namazı kıldığıdır. Çünkü ramazanda diğer zamanlardan daha fazla gece namazı kılırdı.⁴⁵

Nûman b. Beşîr (ö. 64/684) minberde şöyle demiştir: Resûlullah ile beraber Ramazan ayının yirmi üçüncü gecesi gecenin ilk üçte birine kadar kıyamda bulunduk (terâvîh kıldık.) Sonra onunla yirmi beşinci gecesi gece yarısına kadar kıyamda bulunduk. Sonra yirmi yedinci gecesi kıldık hatta (o derece uzattı ki) felahı kaçıracağımızı zannettik. Sahura felah diyordlardı.⁴⁶

⁴⁴ Ebu'l-Hasen Mübârekpürî, Ubeydullah b. Muhammed, *Mirâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbih*, (İdare-tü'l-buhûsi'l-İslamiyye, ts.), 4: 318.

⁴⁵ Zafer Ahmed Tehânevî, *l'lâû's-sünen*, 7: 68-69.

⁴⁶ Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl* 4; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî, (Beyrut: Müessesetü'risâle, 2001), 2: 114-115 (1301); Ahmed, 30: 351 (18402), İbn Ebî Şeybe, 5: 227 (7778); Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Mustafa Abdülkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2002), 1: 607 (1708); İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *Sahîh*, nşr. M. Mustafa el-A'zamî, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980), 3: 336 (2204). Hepsinin senesinde ravi Muaviye b. Salih vardır. İbn Ebî Hâtim, Muaviye'yi *Cerh ve't-ta'dil*'inde zikretmiş, "sika", "sâlihu'l-hadis, hasenü'l-hadis, yüktebu hadisuhû velâ yuhteccü bih" nakilleri yapmıştır. İbn Hibbân, *Sikâf*'ında zikretmiştir. Zehebî de, Ahmed, Ebû Zur'a ve başkalarının "sika" kabul ettiğini, Ebû Hâtim'in "lâ yuhteccü bih" dediğini nakletmiştir. Hâkim, hadisin Buhârî'nin şartı üzere sahih olduğunu söylemiş, Zehebî ise Muaviye ile Müslim'in ihticâc ettiğini, hadisin Buhârî ve Müslim'im şartı üzere olmadığını, hasen olduğunu belirtmiştir. Hamza ez-Zeyn ve Şuayb Arnaût da, isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Bir önceki Ebû Zer rivayeti de bu rivayetin şahididir. Dolayısıyla hadis, sahih bir hadistir. Bk. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1953), 8: 382; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikâf*, (Haydarâbât: Matbaatü meclisi dâiretü'l-meârifü'l-Osmâniyye, 1973), 7: 470; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 607; Zehebî, *Telhîsu'l-Müstedrek*, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 2002), 1: 607; a.mlf., *Muğnî fi'z-zaafâ*, nşr. Nureddin İtr, (Katar: Dâru ihyâi't-türâsi'l-İslâmiyyi, ts.), 2: 309; Zeyn, *Müsned*, 14: 161; Arnaût, *Müsned* (tahrîc), 30: 351.

Bu rivayetler, terâvîh namazının hicretin son yılında meşru olduğunu göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in ikinci bir kez bu namazı kıldığı ve buna dair bir soru sorulduğu nakledilmemiştir.⁴⁷ Bu rivayetler, terâvîh namazının Resûlullah'ın kavli ve amelî sünneti olduğunu da göstermektedir.⁴⁸

Enes şöyle dedi: Resûlullah ramazanda namaz kılıyordu. Ben geldim yanında namaza durdum. Bir başka kişi geldi o da durdu ve biz bir cemaat olduk. Resûlullah bizim arkasında olduğumuzu anlayınca namazını hafifletmeye başladı (ve bitirdi.) Sonra evine girdi (daha önce) yanımızda kılmadığı (kadar uzunca bir) namaz kıldı. Sabahladığımızda ona dün gece (arkanızda namaz kıldığımızı) anladınız mı? Diye sorduk. “Evet. Beni öyle davranmaya (evde namaza devam etmeye) *sevkedən o* (sizin arkamda namaza durmanız) *idi*” cevabını verdi.⁴⁹

Hz. Peygamber'i bu davranışa sevkedən, onlara farz olur endişesiydi.⁵⁰

Yukarıda beş ayrı sahâbîden nakledilen yedi rivayet Hz. Peygamber'in birkaç ramazan gecesi mescidde teravîh olarak ifade edilen namazı bizzat cemaatle kıldığını ortaya koymaktadır.

2.3. Hz. Peygamber'in Onayına Dair Rivayet

Hz. Peygamber gelecek rivayette görüleceği üzere ramazanda mescidde teravîh namazı kılan insanları görmüş, isabet ettiklerini belirterek onaylamış ve bunu güzel görmüştür.

Ebû Hüreyre şöyle dedi: Bir gece Resûlullah (mescide) çıktı. Bir de gördü ki insanlar ramazanda mescidin bir köşesinde namaz kılıyorlar. “*Bunlar kimdir?*” buyurdu. Bunlar, ezberinde Kur'an olmayan kimselerdir. Ubey b. Ka'b namaz kılıyor. Onlar da onun namazına uyararak namaz kılıyorlar, diye cevap verildi. Resûlullah da: “*İsabet ettiler. Ve yaptıkları ne güzeldir.*” buyurdu.⁵¹

⁴⁷ Kalyûbî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mahallî alâ Minhâci't-tâlibîn*, (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1956), 1: 217.

⁴⁸ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 138.

⁴⁹ Müslim, *Sıyam* 52; Ahmed, 20: 314 (13012); Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 38.

⁵⁰ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5: 470; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Hereri, *el-Kevebe'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Cidde: Dârü'l-minhâc, 2009), 12: 411.

⁵¹ Ebû Dâvûd, *Salât*, 316; İbn Hibbân, 6: 282 (2541); İbn Huzeyme, 3: 339 (2208); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 697 (4612); Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 44. Hepsinin senesinde Müslim b. Hâlid vardır. Ebû Dâvûd hadisin kavî olmadığını, Müslim'in zayıf olduğunu söylemiştir. Zehebî, İbn Maîn'den “Leyse bihi be's,

Bu rivayetin, Hz. Peygamber'in terâvîh namazını cemaatle kılmayı onayladığını ve bundan razı olduğunu açıkça gösterdiği dolayısıyla terâvîhi cemaatle kılmanın takriri sünnet olduğu söylenmiştir.⁵² Ancak İbn Hacer ve Aynî (ö. 855/1451), hadisin senedindeki ravi Müslim b. Hâlid'in (ö. 179/795) "zayıf" olduğunu, Hz. Ömer'in insanları Übey b. Kâ'b'ın (ö. 33/654) arkasında cem ettiğinin ise mahfuz olduğunu söylemişlerdir.⁵³ Suyûtî (ö. 911/1505) ve Zürcânî de (ö.1122/1710) bu değerlendirmeyi İbn Hacer'den onaylayarak nakletmiştir.⁵⁴ Leknevî (1848-1886) ise, aynı cümleyi İbn Hacer'den nakledip tenkid etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Müslim b. Halid'in Ebû Dâvûd (ö. 275/889) rivayetinde "zayıf" olduğunu söylerken İbn Hibbân rivayetinde "sika" olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in ilk olarak insanları Ubey b. Ka'b'ın arkasında cem etmesi buna zıt değildir. Çünkü Übey'in Hz. Peygamber zamanında insanlarla birlikte namaz kılmasında bir emir ve ihtimam yoktur. Tek bir imam arkasında toplamak ise Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir."⁵⁵ Mubârekpûrî de İbn Hacer'in sözlerini nakledip şu şekilde cevap verildiğini söylemiştir: Müslim'i İbnü'l-Medîni (ö.234/848), Buhârî (ö. 256/870), bir rivayette Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ebû Dâvûd zayıf saymışsa da İbn Hibbân (ö. 354/965) *Sikât*'ında zikretmiştir. Hicaz'ın fukahasıdır. Şâfiî (ö. 204/820), Mâlik'le (ö. 179/795) karşılaşmadan önce ondan fıkıh öğrenmiştir. Dârekutnî ve bir rivayette Yahyâ b. Maîn "sika" olduğunu, İbn Adî (ö. 365/976) "hasenü'l-hadis" olduğunu söylemiştir. Beyhakî'nin Ebû Mâlik'ten Mürsel rivayeti de bu hadisin şâhidi-

zaif ve sikâ" nakillerinde bulunmuş, Buhârî'nin "Münkeru'l-hadis", Ebû Hâtim'in "Lâ yuhteccü bih", İbnü'l-Medîni'nin "Hasenü'l-hadis" sözlerini nakletmiştir. İbn Hacer de *Fethu'l-bârî*'de Müslim'in zayıf olduğunu, *Takrîbde* "sadûk, kesîru'l-evhâm" olduğunu söylemiştir. Elbânî, hadisin mütâbaat ve sevâhid olma hususunda bir beis olmayan mevsul senedle rivayet edildiğini, Şuayb Arnaût, Müslim zayıf olduğundan hadisin isnadının zayıf olduğunu söylemiştir. Sonuç olarak hadis, zayıf veya hasen bir hadistir. Bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, 2: 527; Zehebî, *Mizanü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995), 6: 413-414; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 446; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 529; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 9; Arnaût, *Ebû Dâvûd* (tahrîc), 2: 527; a.mlf., *İbn Hibbân* (tahrîc), 6: 282.

⁵² İbn Abdilber, *Temhîd*, 8: 111; Zafer Ahmed Tehânevî, *l'lâû's-sünen*, 7: 69.

⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 446; Aynî, *Umdetü'l-karî*, 11: 177.

⁵⁴ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvatta-i Mâlik*, (Mısır: Matbaatü dâri ihyâi'l-kütübî'l-arabiyye, ts.), 136; Zürcânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâki, *Ebhecü'l-mesâlik bi şerhi Muvatta-i'l-İmâm Mâlik*, (İstanbul: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1410), 1: 213.

⁵⁵ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmâm Muhammed*, nşr. Takıyyüddîn en-Nedvî, (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1991), 1: 626.

dir. Ayrıca Hz. Ömer'in ilk olarak insanları Ubey b. Ka'b'ın arkasında cem etmesi buna zıt değildir.⁵⁶ Beyhakî, hadisi Sa'lebe b. Ebî Mâlik el-Kurezî'den de rivayet etmiş, hadisin mürsel hasen bir hadis olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Rivayetlerde görüldüğü üzere terâvîh namazı kavli, fiilî ve takriri sünnetle sabittir. Hz. Peygamber bu namazı teşvik etmiş ve mescidin bir köşesinde cemaatle kılanları "Yaptıkları ne güzeldir." diyerek onaylamıştır. Kendisi de terâvîh namazını üç gece sahâbe ile birlikte mescidde kılıp farz olur endişesiyile devam etmemiş ve "Evlerinizde kılın." demiştir.

3. Rekat Sayısı

Terâvîh namazının rekat sayısı ile ilgili sekiz, yirmi, otuz altı gibi farklı rivayet ve uygulamalar vardır. Bu rivayet, uygulama ve değerlendirmeler ayrı başlıklar altında nakledilecektir.

3.1. Sekiz Rekat Rivayetleri

Hz. Peygamber'in kıldığı teravîh namazının rekat sayısını belirten tek sahih rivayet aşağıda nakledilecek olan Câbir hadisidir. Söz konusu rivayette rekat sayısı sekiz olarak ifade edilmiştir.

Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) şöyle dedi: Resûlullah ramazanda bize sekiz rekat ve vitir kıldırıldı. Ertesi gece mescidde toplandık ve yanımıza çıkmasını bekledik. Sabaha kadar mescidde kaldık. Sonra yanına girip "Yâ Resûlallah! Bize namaz kıldırman için yanımıza çıkmanı umduk" deyince "Vitrin size farz kılınmasından korktum." Veya "hoşlanmadım." buyurdu.⁵⁸

⁵⁶ Ebu'l-Hasen Mübârekpûri, *Mir'âtü'l-mefâtih*, 4: 326-327.

⁵⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 697 (4611); a.mlf., *Marifetü's-süneni ve'l-âsâr*, nşr. Abdülmü'ti Emîn Kalacî, (Kahire 1991), 4: 39 (5400).

⁵⁸ İbnü'l-Münzir Ebû bekr Muhammed b. İbrâhim, *Evsat mine's-süneni ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*, nşr. Ahmed b. Süleyman b. Eyyûb, Yâsir b. kemâl, (Dârü'l-felâh, y.y. 2010), 5: 159 (2587); İbn Hibbân, 6: 169, 173 (2409), (2415); İbn Huzeyme, 2: 138 (1070); Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsned*, nşr. Hüseyin Selim Esed, (Dimaşk: Daru'l-me'mûn, 1973), 3: 336 (1802); Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed, 1: 190; Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 42. Hepsinin senedinde de İsa b. Cârîye vardır. Zehebî, İsa'nın muhtelevün fih olduğunu, hakkında "metruk, münkerü'l-hadis", "lâ be's", "indehû menâkir" denildiğini naklettikten sonra hadisi zikretmiş ve isnadının vasat olduğunu söylemiştir. İbn Hacer de, aynı nakilleri yaptıktan sonra İsa'yı İbn Hibbân'ın *Sikâil*'inde zikrettiğini söylemiştir. Heysemî, hadisi Ebû Yalâ ve Taberânî'nin rivayet ettiğini, senedde bulunan İsa hakkında İbn Hibbân ve başkalarının "sika", İbn Maîn'in ise "zayıf" dediğini belirtmiştir. Mübârekpûri, hadisin İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'a göre sahih olduğunu, İbn Hacer'in hadisi *Fethu'l-bârî*'de zikrettiğini, hadisin mukaddimedede

Ebû Ya'lâ (ö.458/1066) ve Taberânî'nin (ö.360/971) rivayetinde "vitir" lafzı yoktur.

İbn Hacer, Câbir hadisi dışında rivayetin içbir tarikinde Hz. Peygamber'in o gecelerde kıldığı namazın kaç rekat olduğunu görmediğini söylemiştir.⁵⁹

Hadisin, terâvîh namazının cemaatle sekiz rekat olduğuna ve vitrin ramazanda cemaatle kılındığına delâleti açıktır. Hz. Peygamber'in sekiz rekatın daha fazla kıldığı sahih bir senedle açıkça ifade edildiği sabit değildir. Yirmi rekat olarak kılınması Hz. Ömer döneminde karar kılmıştır.⁶⁰

Âişe şöyle dedi: Resûlullah ne ramazanda ne de başka zamanda gece on bir rekattan fazla namaz kılmazdı. Önce dört rekat kılardı ki, onların güzelliği ve uzunluğu anlatılacak gibi değildi! Sonra dört rekat daha kılardı. Onların da güzelliğini ve uzunluğunu hiç sorma! Sonra üç rekat daha kılardı. Ben: Yâ Resûlallah! Vitri kılmadan mı uyuyorsun? diye sordum. Bunun üzerine şöyle buyurdu: "Âişe! Benim gözlerim uyur ama kalbim uyumaz."⁶¹

Bu rivayet önceki Câbir rivayetine uygundur. Hz. Peygamber önce sekiz rekat terâvîh sonra üç rekat vitir, toplamda on bir rekat namaz kılmıştır.⁶²

Sâib b. Yezîd şöyle demiştir: Ömer, Übey b. K'âb ve Temimu'd-Dari'ye insanlara imam olarak on bir rekat namaz kıldırmalarını emretti. İmam (her rekatta) yüzlerce âyet okuyor, kıyâmın uzunluğundan dolayı bastonlara dayanıyorduk. Namazdan ancak şafak başlangıcında dönüyorduk.⁶³

belirttiği usulüne göre sahih veya hasen olduğunu söylemiştir. Elbânî, Taberânî rivayetinin senedinin Hz. Âişe rivayetiyle hasen olduğunu, Şuayb Arnaût isnadının zayıf, Hüseyin Selim Esed de, isnadının zayıf ancak manasının Hz. Âişe hadisiyle sabit olduğunu, A'zamî, Isnadının hasen olduğunu söylemiştir. Sonuç olarak hadisin, hasen olduğu görülmektedir. Bk. Zehebî, *Muğnî*, I2: 82; a.mlf., *Mizanü'l-i'tidâl*, 5: 375; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3: 355-356; Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, nşr. Abdullah Muhammed ed-dervîş, (Beyrut: Dâru'fikir, 1994), 3: 402; Ebu'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 525; Elbânî, *Salâti't-terâvîh*, 18; Arnaût, İbn Hibbân (tahrîc), 6: 170; Esed, Ebû Ya'lâ (tahrîc), 3: 337; Âzamî, İbn Huzeyme (tahrîc), 2: 138.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 520.

⁶⁰ Zafer Ahmed Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, 7: 69.

⁶¹ Buhârî, *Teheccüd* 16, *Terâvîh* 1, *Menâkıp* 24; Müslim, *Müsâfirin* 125.

⁶² Suyûtî, *Mesâbil fi salâti't-terâvîh*, Dâru'l-kabes, (Amman: Dâru Ammâr, 1986), 36.

⁶³ Mâlik, *Muwattâ*, *Salât fi ramazan* 4; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zühri en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-hak, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1994), 1: 349; 1: 293 (1741); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 698 (4616); a.mlf., *Marifetü's-süneni ve'l-âsâr*, 4: 42 (5413); Begavî, Ebû Muhammed

İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) rivayetinde "Ömer insanları, ramazanda Übey ve Temîm'in arkasında cem etti. On bir rekat kılıyor ve yüzlerce âyet okuyorlardı." şeklindedir.⁶⁴

Bu Sâib rivayeti, Âişe rivayetine muvafıktır.⁶⁵ Ömer bu hususta, Âişe rivayetinde belirtildiği üzere Hz. Peygamber'e uymuş,⁶⁶ ilk olarak Hz. Peygamber'in kıldığı sayıda terâvîhi emretmiş ancak daha sonra rekat sayısını artırmıştır.⁶⁷

İbn Abdilber (ö. 463/1071), birçok rivayeti nakledip değerlendirdikten sonra, bu rivayetlerin tamamının, on bir rekat rivayetinin vehm ve galat olduğuna, yirmi üç ve yirmi bir rekat rivayetinin sahih olduğuna şahid olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Ali el-Kârî, Zürkânî, Mubârekpûrî ve Elbânî (1914-1999) ise, İbn Abdilber'e itiraz etmiş, "vehm" olmadığını söylemişlerdir. Ali el-Kârî, Sâib rivayetinin senedinin de sahih olduğu söylenerek bu yoruma itiraz edildiğini, "Belki bazı geceler Resûlullah'a benzemeyi kastetmişlerdir. Zira sekiz rekat kıldırıldığı sahih olarak nakledilmiştir." denilerek cevap verildiğini belirtmiş, Elbânî de, Suyûtî'nin dediği gibi Sâib hadisinin senedinin son derece sahih olduğunu, bunun bile tek başına İbn Abdilber'in sözünü reddetmeye yeteceğini belirtmiştir.⁶⁹

Mubârekpûrî'ye göre tercih edilen ve delil açısından en kuvvetli olan on bir rekat görüşüdür. Resûlullah'dan sahih senedle sabit olan ve Hz. Ömer'in

Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Şerhu's-sünne*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zehir eş-Şâvis, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 4: 120; Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 58. Ali el-Kârî, hadisin senedinin sahih, Elbânî, "cidden sahih" olduğunu, Şuayb Arnaût, *Şerhu's-sünne* tahrîcinde hadisin *Muvattâ'* da rivayet edildiğini söyledikten sonra isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 3: 342; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 45; Arnaût, *Şerhu's-sünne* (tahrîc), 4: 120. Tehânevî, rivayeti Beyhakî'nin *Marifetü's-süneni ve'l-âsâr*'ından yirmi rekat olarak nakletmiştir. Oysaki söz konusu eserde rivayet, yirmi değil onbir rekat olarak zikredilmiştir. Bk. Zafer Ahmed Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, 7: 69. Aşağıda da geleceği üzere yine Sâib b. Yezid'den yirmi bir rekat rivayeti vardır fakat Beyhakî'nin *Sünen*'inde değil Abdurrazzak'ın *Musannef*'inde geçmektedir.

⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, 5: 220 (7753).

⁶⁵ İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), IV, 148; Suyûtî, *Mesâbil*, 38-39; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 3: 343.

⁶⁶ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 149.

⁶⁷ Suyûtî, *Mesâbil*, 38-39.

⁶⁸ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 156.

⁶⁹ Bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 3: 342; Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1: 215; Ebû'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 526; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 47.

emrettiği de budur. Diğer görüşlerden herhangi biri, ne Resûlullah'dan sahih senedle sabit olmuştur ne de Hulefâ-i Râşidin'den birinin bunu emrettiği tartışılmayan sahih bir senedle sabit olmuştur.⁷⁰

Elbânî, terâvîh namazının rekat sayısıylâ alakalı Hz. Âişe ile Cabir'in sözlerini nakledip Resûlullah'ın hayatı boyunca on bir rekattan fazla kılmadığını söylemiştir. Terâvîhin mutlak bir nâfile olmadığını, dolayısıyla revâtib sünnetlerde olduğu gibi terâvîh namazında da sünnet olan rekat sayısına ilâvenin caiz olmayıp kişinin istediği sayıda kılamayacağını, bilakis müekked sünnet olup cemaatle kılınmasının meşru olması açısından farzlara benzediğini, bu açıdan ilâve edilmemeye revâtib sünnetlerden daha evla olduğunu söylemiştir.⁷¹

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in kıldığı terâvîh namazının rekat sayısını bildiren tek rivayet Câbir hadisidir. Söz konusu rivayette Hz. Peygamber'in terâvîh namazını sekiz rekat kıldırıldığı belirtilmiştir. Bu rivayet, Hz. Peygamber'in ramazanda ve diğer zamanlarda gece (vitir dahil) on bir rekattan fazla kılmadığını belirten Âişe rivayetine de uygundur. Hz. Ömer'in insanlara on bir rekat kılmalarını emrettiğine ve onun döneminde on bir rekat kılındığına dair rivayetler de bu rivayetlere mutabıktır.

3.2. Yirmi Rekat Rivayetleri

Terâvîh namazının yirmi rekat olduğuna dair Hz. Peygamber'den sahih bir rivayet yoktur. Bu husustaki delil, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin yirmi rekatı emrettiğine ve bunun dönemlerinde kılındığına dair rivayetler ile Sahâbenin de bunu onaylaması ve ümmetin çoğunluğunun bu güne kadar uygulamasının bu yönde olmasıdır.

Sâib b. Yezîd şöyle demiştir: Biz, Ömer b. el-Hattâb zamanında yirmi rekat terâvîh namazı ve vitir kılardık.⁷² Diğer bir rivayeti "Ömer b. el-Hattâb

⁷⁰ Ebü'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 523.

⁷¹ Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 9.

⁷² Beyhakî, *es-Sünenü's-sağîr*, 1: 299 (821); a.mlf, *Marîfetü's-süneni ve'l-âsâr*, 4: 42 (5409).

Sübki, hadisin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Mübârekpûrî ise, Sübki ve Ali el-Kârî'nin hadisin isnadını tashih ettiklerini söyledikten sonra itiraz etmiş ve seneddeki iki raviden birinin terceme haline, diğerini de tevsik edene vakıf olmadığını, bu eserin sahih olduğunu söyleyenlerin her iki ravinin de ihticaca kâbil sika olduklarını isbat etmeleri gerektiğini, neticede bu eserin sıhhatinin tartışılır olduğunu, bununla birlikte bu rivayetin yine Sâib b Yezid'e aid Ömer döneminde on bir ve on

zamanında ramazanda yirmi rekat kılıyorlardı. Yüzlerce (âyet) okuyorlardı. Hz. Osman döneminde kıyâmın şiddetinden dolayı bastonlara dayanıyorlardı.”⁷³ Diğer bir rivayeti “Ömer ramazanda insanları Übey b. Kâ'b ve Temîm ed-Dârî'nin arkasında yirmi bir rekat kılmak üzere cem etmiştir. Yüzlerce (âyet) okuyorlar, fecrin başlarında gidiyorlardı.”⁷⁴ şeklindedir.

Buradaki bir rekat vitirdir.⁷⁵

Yahya b. Saîd şöyle dedi: Ömer b. el-Hattâb bir adama insanlara yirmi rekat kıldırmasını emretmiştir.⁷⁶

üç rekat kıldıklarını ifade eden sahih rivayetlere muâriz olduğunu, dolayısıyla ihticaca elverişli olmadığını belirtmiştir. Bk. Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfi ve (oğlu) Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb, *İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, (Kahire: Mektebetü'l-külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1981), 1: 695; Ebü'l-Ulâ Mübârekpûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 530-531.

⁷³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 698-699. Nevevî ve İbnü'l-İrâkî hadisin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Mübârekpûri ise, Nevevî ve başkalarının hadisin senedini tashih ettiklerini, halbuki seneddeki Ebü Abdillâh ed-Dîneverî isimli ravinin terceme-i haline vakıf olamadığını, bu eserin sıhhatini iddia edenlerin bu ravinin ihticaca kâbil sika biri olduğunu isbat etmeleri gerektiğini söylemiştir. Elbânî de, isnadının zahiren sahih olduğunu ve bu nedenle bazılarının sahihtir dediğini, fakat sahih olduğuna hütmetmeye mani olan, onu zayıf ve münker yapan birçok illetinin olduğunu söylemiş ve üç husus saymıştır. Şuayb Arnaût, *Şerhu's-sünne* tahririnde Beyhakî'nin Saîb b. Yezîd rivayetini değerlendirirken, hadisin isnadının sahih olduğunu, bütün ricâlinin udûl sikât olduğunu, Ebü Abdillâh ed-Dîneverî'nin zamanının büyük muhaddislerinden olduğunu, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'da tercemeyi halinden bahsettiğini, Nevevî, İbnü'l-İrâkî, Suyûtî gibi birçok hafızın, hadisin isnadının sahih olduğunu söylediklerini, mütekaddimin ulemadan zayıf olduğunu söyleyeni bilmediğini ifade etmiştir. Bk. Nevevî, *Hulâsatu'l-ahkâm fî mühimmâtü's-süneni ve kavâidi'l-ahkâm*, nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 576; a.mlf., *Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Necîb el-Mutî, (Cidde: Mektebetü'l-irşâd, ts.), 3: 527; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Ebü Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Haydarâbâd 1955-1958, 3: 1057; İbnü'l-İrâkî, Ebü Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdurrahîmî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-takrîb*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, ts.), 3: 97; Ebü'l-Ulâ Mübârekpûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 531; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 49; Arnaût, *Şerhu's-sünne* (tahrîc), 4: 120-121.

⁷⁴ Abdurrazzak, 4: 260-261 (7730). Elbânî, Saîb b. Yezîd'in bu rivayetinin yukarıda geçen Muvattâ'daki "cidden sahih senede sahip" olduğunu söylediği "onbir rekat" rivayetine muarız olamayacağını, bu lafızda iki yönden hata olduğunu, yukarıda geçen sika ravilerin on bir rekat rivayetine muhalif olduğunu ve Abdurrazzak'ın bu lafızla rivayetinde teferrüd ettiğini belirtmiştir. Bk. Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 48.

⁷⁵ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 155; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 179.

⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, 5: 223 (7764). Mübârekpûri ve Elbânî bu eserin munkatî' olduğunu, ihticaca elverişli olmadığını, ayrıca sahih senedle sabit olan Ömer'in on bir rekat emrettiği rivayete ve Resûlullah'dan sabit olan sahih hadise muhalif olduğunu, Şuayb Arnaût ise, isnadının sahih fakat mürsel olduğunu söylemiştir. Bk. Ebü'l-Ulâ Mübârekpûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 528; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 54; Arnaût, *İhtiyâr* (tahrîc), 1: 236.

Yezîd b. Rûmân (130/747) şöyle demiştir: Ömer b. el-Hattâb zamanında ramazanda insanlar yirmi üç rekat kılarlardı.⁷⁷

Buradaki üç rekat vitirdir.⁷⁸

Abdülazîz b. Rufey' (130/747) şöyle dedi: Übey b. Ka'b, insanlara ramazanda Medine'de yirmi rekat (terâvîh) ve üç rekat vitir kıldırırdı.⁷⁹

Atâ şöyle dedi: Ben insanların vitirle birlikte yirmi üç rekat kıldıklarına yetiştim.⁸⁰

Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (ö.118/736) şöyle dedi: İnsanlar Hz. Ömer zamanında ramazanda yirmi rekat kılyorlardı. O rekatlarda kıraatı uzatıyor ve üç rekatta vitir kılyorlardı.⁸¹

Ebu'l-Hasnâ şöyle dedi: Hz. Ali ramazanda bir adama insanlara yirmi rekat kıldırmasını emretmiştir.⁸²

Zeyd b Vehb (ö.83/702) şöyle dedi: İbn Mes'ûd ramazanda bize namaz kıldırırdı. A'meş (ö. 148/765) şöyle dedi: Yirmi rekat (terâvîh) ve üç rekat vitir kıldırırdı.⁸³

Nâfi' b. Ömer şöyle dedi: İbn Ebî Müleyke (ö.117/735) bize ramazanda yirmi rekat kıldırırdı.⁸⁴

Yirmi üç rekat rivayetlerindeki üç rekat ile yirmi bir rekat rivayetlerindeki bir rekat vitir namazına hamlolunmuştur.⁸⁵

⁷⁷ Mâlik, *Muvattâ*, Salât fi ramazan 5; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 699; a.mlf., *Marifetü's-süneni ve'l-âsâr*, 4: 42 (5411); Begavî, *Şerhu's-sünne*, 4: 120; Mervezî, *Kıyâmu ramzan*, 52. Nevevî, Aynî, Elbânî ve Şuayb Arnaût, Yezîd b. Rûmân'ın Ömer'e yetişmediğini dolayısıyla rivayetin munkatî' ve zayıf olduğunu belirtmiştir. Bk. Nevevî, *Mecmû'*, 3: 527; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 389; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 53; Arnaût, *Şerhu's-sünne* (tahrîc), 4: 120.

⁷⁸ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 155; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 179.

⁷⁹ *İbn Ebî Şeybe*, 5: 224 (7766). Şuayb Arnaût, mürsel-i kavî olduğunu söylemiştir. Bk. *İhtiyâr* (tahrîc), 1: 236.

⁸⁰ *İbn Ebî Şeybe*, 5: 224 (7770).

⁸¹ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 51.

⁸² İbn Ebî Şeybe, 5: 223 (7763); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 699 (4621). Ebu'l-Hasnâ meçhul bir ravidir. Bk. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 633.

⁸³ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 52-53.

⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, 5: 224 (7765). Şuayb Arnaût, isnadının sahih fakat mürsel olduğunu söylemiştir. Bk. *İhtiyâr* (tahrîc), 1: 236.

⁸⁵ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 155.

Ömer zamanında terâvîhin on bir ve yirmi rekat kılındığını bildiren rivayetler arası, önce on bir rekat kılındığı sonra yirmi olarak karar kılındığı şeklinde cem edilmiştir.⁸⁶ Bu farklı rekatlar, ahvâlin farklılığıyla olabildiği gibi kıraatın uzunluğu ve kısalığı durumuyla alakalı da olabilir.⁸⁷ Önce on bir rekat kılıyorlardı. Kıraatı uzatıyorlardı. Bu onlara ağır geldi. Kıraatı hafif tutup rekat sayısını artırdılar. Vasat kıraatla vitir hariç yirmi rekat kılmaya başladılar. Sonra kıraatı hafifletip rekat sayısını vitir hariç otuz altıya çıkardılar ve durum böyle devam etti.⁸⁸ Yirmi bir ve yirmi üç sayılarındaki farklılık vitirdeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Vitri bazen tek bazen üç rekat olarak kılmıştır. İmam Şâfî, insanların Medine’de otuz dokuz rekat, Mekke’de yirmi üç rekat kıldıklarını gördüm, demiştir.⁸⁹ Dolayısıyla kıyâm-ı ramazanla ilgili rivayetlerdeki farklılıkta bir tenâkuz yoktur. Farklı zamanlarda farklı rekatlar kılınmıştır.⁹⁰

İbn Hacer, Merginânî’nin (ö.593/1197), hulefâi râşidînin terâvîhe devam ettiklerine dair naklettiği rivayetin (kaynağını) bulamadığını söylemiş,⁹¹ Aynî de, rivayetlerin, bu üç halifenin terâvîh namazını yirmi rekat kıldıklarına ve ona devam ettiklerine delâlet etmediğini, Merginânî’nin, terâvîhin sünnet olduğuna halifelerin devam ettiğini değil de, “Allah ramazan orucunu üzerinize farz kıldı. Ben de kıyâmını size sünnet kıldım.”⁹² rivayetini delil getirmesinin daha uygun ve kuvvetli olacağını söylemiştir.⁹³ Ancak bu rivayette rekat sayısı belirtilmemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber’in sözlerinde geçen sünnet kelimesi fikhî terim olan sünnet olmamakta dolayısıyla bu namazın müekked sünnet oldu-

⁸⁶ Bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2: 699; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 11: 180; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 1: 485; Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ*, 3: 343.

⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 5: 448.

⁸⁸ Bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 4: 148; Bâcî, *Müntekâ*, 2: 149-150; Zürcânî, *Ebhecü’l-mesâlik*, 1: 215-216; Leknevî, *Tuhfetü’l-ahyâr*, 102.

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 5: 448.

⁹⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 4: 148. Elbânî, farklı bir yaklaşımla Hz. Ömer’le alakalı yirmi rekat rivayetlerinin sabit olmadığını söyleyip tek tek ele alarak ihticaca elverişli olmayan zayıf, şaz, münker olduklarını ortaya koymaya çalışmış, bunlarla sahih rivayetlerin arasını cem etmek için bir zaruret olmadığını söylemiştir. Bk. Elbânî, *Salâtü’t-terâvîh*, 49-59.

⁹¹ İbn Hacer, *Dirâye fi tahrîci ehâdisi’l-Hidâye*, nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî, (Beyrut: Dâru’l-marife, ts.), 302.

⁹² Bk. 21 numaralı dipnot.

⁹³ Aynî, *Binâye*, 2: 552.

ğunu ortaya koymamaktadır.⁹⁴ Azîmâbâdî (ö.1857/1911), “Hulefâ-i râşidîn devam ettiği için yirmi rekât terâvîh sünnettir.” sözünün itibar edilemeyecek açık bir yanlış olduğunu, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer’in devamı bırakın bir kere bile yirmi rekât terâvîh kıldıklarının sabit olmadığını söylemiştir.⁹⁵ Leknevi ise Hulefâ-i Râşidîn’in terâvîhin cemaatle yirmi rekât kılınmasını emrettiğini, erkek ve kadınlar için imam tayin edip bunu güzel gördüklerini, büyük sahâbîlerin de bulunduğu o dönemde hiçbir sahâbînin bunu inkâr etmediğini dolayısıyla yirmi rekata fiilen değil teşrii devam ettiklerini söylemiş, “Benim ve râşid halifelerimin sünnetine yapışın.”⁹⁶ “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer’e uyun.”⁹⁷ rivayetlerini de halifelerin de sünnetine uymak gerek-

⁹⁴ Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînin sözlerinde geçen “sünnet” kelimesi, “dinde tâbi olunan meşru yol, nebevî metod” anlamında olup itikâd, ibâdât, muâmelât, ahlâk, âdâb ve benzeri şeyleri kapsar ki bunlarda farz, vâcip ve müstehap bulunmaktadır. Fukahanın dilinde dolaşan ve fıkıh kitaplarında geçen “sünnet” lafzı ise “farz ve vâcip olmayan” anlamında fikhî bir terim olup tâbiûn döneminden sonra ikinci yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Bk. Ebû Gudde, *es-Sünnetü'n-Nebeviyyetü ve Beyânu Medlûliha's-Şer'iyyi ve't-ta'rîfî bi hâli Süneni'd-Dârekutnî*, (Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994), 9-10; Elbânî, *Tahzîru's-sâcid min ittihâzi'l-kubûri mesâcid*, Mektebetü'l-meârif, Riyad 2001, s. 53-54.

⁹⁵ Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine, 1968), 4: 251.

⁹⁶ Tirmizî, İlim 16; Ebû Dâvûd, Sünnet 6; İbn Mâce, Sünnet 6; Ahmed, 28: 367-373,375 (17142), (17144); (17145); Hâkim, 1: 175; İbn Hibbân, 1: 179 (5). Tirmizî, hadisin hasen-sahih, Hâkim sahih olduğunu söylemiş, Zehebî Hâkim'e muvâfakat etmiş, Elbânî de, sahih olduğunu belirtmiştir. Şuayb Arnaût, *Müsned* tahririnde Abdurrahman b. Amr es-Sülemî sebebiyle isnadın hasen olduğunu, İbn Hibbân'ın onu *Sikât*'ında zikrettiğini, Zehebî'nin “sadûk” dediğini, Tirmizî, Hâkim ve Zehebî'nin tashih ettiğini söyleyip hadisin diğer turuk ve şevahidiyle sahih olduğunu belirtmiştir. Tirmizî ve Ebû Dâvûd rivayetlerinde de zayıf raviler olduğunu fakat mütâbi'leri bulunduğunu isnadın hasen, hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 5: 111; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 175; Zehebî, *Telhisu'l-Müstedrek*, 1: 175; a.mlf., *Kâşif fi marifeti men lehü rivâyetün fi'l-Kütübi's-Sitte*, nşr. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr, (Cidde: Dâru'l-kible, 1992), 1: 638; Elbânî, *Sahîhu Süneni't-Tirmizî*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2000), 3: 69-70 (2676); a.mlf., *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1998), 3: 118 (4607); Arnaût, *Müsned* (tahrîc), 28: 367; a.mlf., Tirmizî (tahrîc), 4: 612; a.mlf., Ebû Dâvûd (tahrîc), 5: 17; a.mlf., İbn Mâce (tahrîc), 1: 29.

⁹⁷ Tirmizî, Menâkıb 35, 108 (3991), (4139); İbn Mâce, Sünne 11 (97); Ahmed, 38: 280 (23245); Hâkim, 3: 79, 80 (4451), (4452), (4453), (4454), (4455), (4456); İbn Ebî Şeybe, 17: 35 (32605), XX, 580 (38204); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994), 3: 256, 257, 259 (1224), (1227), (1233). İbn Mâce, Hâkim, İbn Ebî Şeybe ve *Şerhu müşkili'l-âsâr* senedinde Rib'î b. Hiraş'ın mevlâsı Hilal vardır. Hilal'i, İbn Ebî Hâtim *Cerh ve Ta'dil*'inde, İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir. Zehebî, Abdülmelik'den başkasının ondan hadis rivayet etmediğini, İbn Hacer de İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında zikrettiğini söylemiştir. Tirmizî ve *Müsned* senedi munkatî'dir. Abdülmelik ile Rib'î arasında Hilal yoktur. Zehebî ve Elbânî hadisin sahih olduğunu, Şuayb Arnaût, Tirmizî ve *Müsned* tahrirlerinde, ricâlin sikât ancak munkatî' olduğundan hadisin tarik ve şevahitleriyle hasen olduğunu, İbn Mâce tahririnde, Hilal'in cehaletinden dolayı isnadın zayıf, hadisin turuk ve şevahidiyle hasen olduğunu,

tiğini ortaya koyduğunu belirtmiştir. Terâvîh namazının, bütün ramazan gecelerinde kılınmasının, cemaatle eda edilmesinin ve yirmi rekat olmasının müekked sünnet olduğunu, bunlardan birini ihlal edenin günahkâr olduğunu ancak ilk üçünü ihlal edenin Peygamber'in sünnetine muhalefet ettiği için daha fazla günaha (ism-i kebîr), dördüncüyü ihlal edip sekiz rekatla yetinenin, bu miktarda Hz. Peygamber'e uymuşsa da halifelerin sünnetine yapışın emrine muhalefet ettiği için daha az günaha (ism-i yesîr) girmiş olduğunu söylemiştir.⁹⁸

Elbânî, Tirmizî'nin (ö. 279/892), "Ömer, Ali (ö. 40/661) ve diğer sahâbeden yirmi rekat rivayet edildi." diyerek meçhul sığayla, bu sahâbilerden yirmi rekatın sabit olmadığına işaret ettiğini iddia etmiştir. Aynı şekilde İmam Şâfiî'nin de "Ömer'den yirmi rekat rivayet edildi." dediğini, bu iki zatın "rivayet edildi" şeklindeki meçhul sığalı ifadelerinin rivayeti zayıf saydıklarını gösterdiğini belirtmiştir.⁹⁹ Şuayb el-Arnaût (1928-2016), Elbânî'yi kastederek muâsır bazılarının¹⁰⁰ İmam Şâfiî'nin "rivayet edildi" şeklindeki meçhul ifadeyle hadisi zayıf saydığını iddia etmelerinin bir vehimden ibaret olduğunu, Şâfiî'nin zayıf hadis almamasına rağmen bunu aldığını, mütekaddim ulemanın kısalık olsun diye sahih hadisleri "rivayet edildi" şeklinde naklettiğini ve bu ifadenin zayıflık göstergesi oluşunun bazı müteahhir ulemaya ait olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹

Sonuç olarak terâvîh namazının yirmi rekat olduğuna dair Hz. Peygamber'den sahih bir rivayet yoktur. İbn Abbâs'dan (ö. 68/687-88) gelen "Resûlullah ramazanda yirmi rekat (terâvîh) ve vitir kılıyordu."¹⁰² rivayeti delil ola-

Şerhu müşkili'l-âsâr tahririnde, Hilal'i İbn Hibbân'dan başkasının tevsik etmediğini, mütâbii olduğunu ve hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4: 76; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, 7: 573; Zehebî, *Mizanü'l-i'tidâl*, 7: 102; a.mlf., *Telhîsü'l-Müstedrek*, 3: 79; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4: 293; Elbânî, *Sahîhu Süneni't-Tirmizî*, 3: 548; a.mlf., *Sahîhu Süneni İbn Mâce*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997), 1: 51 (80); a.mlf., *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha ve şey'ün min fikhilâ ve fevâidihâ*, I-IX, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1995-2002), 3: 233 (1233); Arnaût, *Tirmizî* (tahrîc), 6: 246; a.mlf., *İbn Mâce* (tahrîc), 1: 73; a.mlf., *Müsned* (tahrîc), 38: 281; a.mlf., *Şerhu müşkili'l-âsâr* (tahrîc) 3: 256, 259.

⁹⁸ Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 112, 120, 126-127, 134.

⁹⁹ Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 55.

¹⁰⁰ Şuayb Arnaût, *İhtiyâr* tahririnde söz konusu muasır zatın Elbânî olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bk. *İhtiyâr* (tahrîc), 1: 236.

¹⁰¹ Bk. Arnaût, *Şerhu's-sünne* (tahrîc), 4: 120-121.

¹⁰² İbn Ebî Şeybe, 5: 225 (7774); Abd b. Humeyd Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, nşr. Ebû Abdillâh Mustafa b. Adevî, (Riyad: Dâru Balansiye,

mayacak derecede zayıftır¹⁰³ ve *Sahîh Hayn'*daki Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in gece on bir rekattan fazla namaz kılmadığını belirttiği rivayet buna muarızdır. Hz. Âişe Hz. Peygamber'in gece halini en iyi bilendir.¹⁰⁴ Bu konudaki rivayetler, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin bunu emrettiğine ve dönemlerinde kılındığına dair rivayetlerdir. Sahâbe de bunu onaylamış ve ümmetin çoğunluğunun bu güne kadar uygulaması da böyle olmuştur. Bu, Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Hanefiler, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884), Şâfiî, fukahânın çoğu ve ulemanın cumhurunun görüşüdür.¹⁰⁵ Bütün bunlar yirmi rekatin cemaatle kılınmasının meşruiyetini, önemini ve karşı çıkılmayacağını ortaya koymaktadır.

3.3. Otuz Altı Rekat Rivayetleri

Medine'de hicrî birinci asrın ilk yarısından sonra teravîh namazı otuz altı rekat olarak kılınmaya başlanmıştır. Bu uygulamanın gerekçesi, her dört rekat

2002), 1: 492-493 (652); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983), 11: 393 (12102); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Tânk b. Ivezullah, Abdülmuhsin b. İbrâhîm, (Dâru'l-Haremeyn 1995), 5: 324 (5440); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 698 (4615). Hepsî de hadisi Ebû Şeybe İbrâhîm b. Osman tarikiyle rivayet etmiştir. Zeylaî ve İbnü'l-Hümâm, Ebû Şeybe'nin zayıf olduğunda ittifak olduğunu ve bunun sahih hadise muhalif olduğunu söylemiş, İbn Hacer de, Ebû Şeybe hakkında "münkeru'l-hadis", "metrûku'l-hadis", "zaifu'l-hadis", "sâkitun" değerlendirmelerini nakletmiştir. Bk. Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah, *Nasbû'r-râye li tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, nşr. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-reyyân, Beyrut 1997), 2: 154; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 485; Zehebî, *Muğnî*, 1: 55; a.mlf, *Mizanü'l-'tidâl*, 1: 169-170; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 76.

¹⁰³ Bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 3: 141; Suyûtî, *Mesâbil*, 15; Zeylaî, *Nasbû'r-râye*, 2: 153; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 450; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1: 485; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 3: 345; Zürcânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1: 221; San'ânî, *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğu'l-merâm*, nşr. Muhammed Subhî Hasen, (Demmâm: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1421), 3: 27-28; Keşmirî, Muhammed Enver Şâh, *el-Arfü's-sezî alâ Câmii't-Tirmizî*, nşr. Mahmûd Şâkir, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 2004), 2: 208-209; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 19.

¹⁰⁴ Bk. Zeylaî, *Nasbû'r-râye*, 2: 154; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 450; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1: 485. Leknevî, İbn Abbas rivayetinin Cabir rivayetine muhalif olmadığını, zira birincisinde Hz. Peygamber'in yirmi rekat kıldığını, ikincisinde o gecelerde sekiz rekat kıldırıldığını nakledildiğini, Hz. Peygamber'in bazen yirmi rekat kılmuş olabileceğini, Beyhakî rivayetindeki "cemaat olmaksızın" ilâvesinin de yirmi rekati o gecelerde kılmadığını açıkça gösterdiğini söylemiştir. Özetle, Hz. Peygamber'in o gecelerdeki namazının rekat sayısı sorulduğunda, Câbir hadisi gereği sekizdir cevabının, bazen de olsa yirmi rekat kıldı mı sorusuna "Evet bu zayıf hadisle sabittir." cevabının verileceğini ifade etmiştir. Bk. Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 128-129.

¹⁰⁵ Bk. İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 157; Nevevî, *Mecmû'*, 3: 527; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 180; İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 3: 97; Sübkî, Mahmûd Muhammed Hattâb, *el-Menhelü'l-azbû'l-mevrûd şerhu Sünen-i'l-imâm Ebî Dâvûd*, Müessesetü't-târîhi'l-Arabiyyi, Beyrut 1394), 7: 318.

arasında bir tavaf yapan Mekke ehli ile eşit olma düşüncesidir. Bu sebeple Medineliler her tavafın yerine dört rekat koymuşlardır.

İbn Ömer'in (ö. 73/692) azadlısı (tâbiünden) Nâfi (ö. 117/735) şöyle dedi: İnsanlara, ramazanda üçü vitir olmak üzere otuz dokuz rekat (terâvîh) kılarlarken yetiştim.¹⁰⁶

Tâbiünden Dâvud b. Kays şöyle dedi: Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) ve Ebân b. Osman (ö.105/723)¹⁰⁷ zamanında insanların Medine'de otuz altı rekat (terâvîh) ve üç rekat vitir kıldıklarına yetiştim.¹⁰⁸

İmam Şâfiî şöyle dedi: "İnsanları Medine'de otuz dokuz rekat kılarlarken gördüm. Yirmi rekat bana daha sevimidir.¹⁰⁹ Mekke'de bu şekilde (yirmi rekat) kıyorlar. Bu hususta bir darlık ve sınır yoktur. Çünkü bu namaz nâfiledir. Kıyamı uzatıp secdeyi azaltırlarsa bu güzeldir. Bu bana daha sevimidir. Ruku ve secdeyi çok yaparlarsa bu da güzeldir."¹¹⁰

Ömer b Abdilaziz ramazanda kurrâlara otuz altı rekat (terâvîh) ve üç rekat vitir kılmalarını emretmiştir. Her rekatta on âyet okuyorlardı.¹¹¹

Tev'eme'nin azadlı kölesi Salih b. Nebhân (ö. 125/743) şöyle dedi: Harre olayından önce beşi vitir olmak üzere kırk bir rekat (terâvîh) kıldıklarına yetiştim.¹¹²

İbn Kudâme, Sâlihîn zayıf olduğunu, ayrıca kırk bir rekat kılarlarken yetiştigi insanların kim olduğunu bilmediğimizi, bu şekilde kılan bir topluluğa yetmiş olabileceğini fakat bunun hüccet olmadığını, bütün Medine halkı bu şekilde kılsa bile Hz. Ömer'in uyguladığı ve o dönemdeki sahâbenin icma ettiği yirmi rekat kılınmasının daha uygun olduğunu söylemiştir. İbnü'l-İrâkî de İbn Kudâme'nin bu değerlendirmesini aynen nakletmiştir.¹¹³

¹⁰⁶ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 54.

¹⁰⁷ Hz. Osman'ın oğludur. 76/895 yılında Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Medine'ye vali tayin edilmiş yedi yıl bu görevde kalmıştır. Bk. Selâhaddin Polat, "Ebân b. Osman b. Affân", *DİA*, C:10, TDV, Ankara 1994, 66-67.

¹⁰⁸ *İbn Ebî Şeybe*, 5: 224 (7771); Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 54.

¹⁰⁹ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 57; Beyhakî, *Ma'rifetü'sünen*, 4: 40 (5404).

¹¹⁰ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 57; Beyhakî, *Ma'rifetü'sünen*, 4: 42 (5412).

¹¹¹ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 60.

¹¹² Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 53-54.

¹¹³ İbn Kudâme, *Muğni*, 2: 604; İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesrib*, 3: 98.

Muhammed b. Sîrîn (ö.110/729) şöyle dedi: Muâz Ebû Halîme el-Kârî¹¹⁴ ramazanda insanlara kırk bir rekat namaz kıldırırdı.¹¹⁵

Mâlik, terâvîhin vitir hariç otuz altı rekat, vitirle beraber otuz dokuz rekat olduğu görüşündedir.¹¹⁶ Delili, Medine ehlinin böyle kılmaları¹¹⁷ ve İbn Ömer'in azadlısı Nâfi'in sözüdür.¹¹⁸ "Medine ehlinin uygulamalarının sebebi şöyle açıklanmıştır: Mekke ehli her dört rekat arasında bir tavaf yapıp iki rekat namaz kılıyor, beşinci dört rekattan sonra tavaf yapmıyorlardı. Medine ehli de onlarla eşit olmayı isteyip her tavafın yerine dört rekat koydular. Dolayısıyla on altı rekat ilâve edip üç rekat da vitir kıldılar. Toplamı otuz dokuz rekat olmuş oldu.¹¹⁹ Medine'de otuz altı rekat kılınması hicrî birinci asrın ilk yarısından sonra başlamıştır.¹²⁰

Tirmizî, ilim ehlinin terâvîh namazının kaç rekat olduğu hususunda ihtilaf ettiğini, çoğunun Hz. Ömer, Hz. Ali ve diğer sahâbeden de nakledilen yirmi rekat görüşünde olduğunu, Sevrî, Abdullah b. Mübârek ve Şâfiî'nin de bu görüşde olduğunu söylemiş, İmam Şâfiî'nin Mekke'de yirmi rekat kıldıklarına yettiğini söylediğini, belirtmiştir. Bazılarına göre vitirle beraber kırk bir rekat olduğunu, Medine ehlinin görüşünün, Medine'deki uygulamanın ve İshak'ın tercihinin bu olduğunu nakletmiştir. İmam Ahmed'in bu hususta farklı rivayetler olduğunu söyleyerek bir hüküm vermediğini söylemiştir.¹²¹ İshak b. Mansûr (ö.251/865), Ahmed b. Hanbel'e kaç rekat terâvîh kılındığını sorduğunu ve bu hususta kırk kadar farklı görüş olduğu ve bu namazın bir tatavvudan ibaret bulunduğu cevabını aldığını söylemiştir.¹²² İbn Kudâme ise, Ahmed b. Hanbel'in tercihinin de Sevrî, Ebû Hanîfe ve Şâfiî gibi yirmi rekat

¹¹⁴ Muâz b. el-Hâris Ebû Halîme el-Ensârî el-Kârî, Hz. Ömer'in terâvîh kıldırma görevlendirdiği kişilerden biridir. Küçük sahâbilerdendir. Harre olayında 63 yılında şehid olmuştur. Bk. İbn Hacer, *Takrîbu't-temyîz*, 536.

¹¹⁵ Mervezî, *Kitabu Kıyâmu ramzan*, 53.

¹¹⁶ Bk. Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, 1: 287; İbn Abdilber, *Temhîd*, 8:, 113; Nevevî, *Mecmû'*, 3: 527; Suyûtî, *Mesâbil*, 32.

¹¹⁷ Nevevî, *Mecmû'*, 3: 527.

¹¹⁸ Bk. 1 numaralı rivayet, s. 123.

¹¹⁹ İbn Kudâme, *Muğnî*, 2: 604; Nevevî, *Mecmû'*, 3: 527; İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 3: 98; Suyûtî, *Mesâbil*, 32.

¹²⁰ Bk. Fazl Hasan Abbâs, *Tavzîh fi salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbil*, (Amman: Dâru'l-furkân, 1988), 47-49.

¹²¹ Tirmizî, *Sünen*, 2: 327-329.

¹²² Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 57.

olduğunu söylemiştir.¹²³

Mubârekpûrî, Tirmizî'nin terâvîh namazının rekatlarıyla alakalı olarak yirmi ve vitirle beraber kırk bir rekat olmak üzere iki görüşten bahsettiğini, oysaki bu hususta birçok görüş olduğunu söyledikten Sonra Aynî'den on bir, yirmi dört, yirmi sekiz, otuz dört, otuz altı, otuz sekiz rekat görüşlerini de nakletmiştir.¹²⁴

Mubârekpûrî ve Keşmîrî, kırk bir rekatla alakalı ne sahih ne zayıf merfu bir hadis görmediklerini söylemişlerdir.¹²⁵ Mubârekpûrî, sadece âsâr bulunduğunu belirtmiş ve Mervezî'nin *Kıyâmu'l-leyl* isimli eserinden vitirle birlikte kırk bir rekat kılındığına dair Muhammed b. Sîrîn ve Salih b. Nebhân'dan yukarıda geçen iki rivayeti nakletmiştir.¹²⁶

İbn Teymiyye, Hz. Ömer'in insanları Übey b. Kâ'b'ın arkasında cem ettiğini, onun da yirmi rekat terâvîh ve üç rekat vitir kıldırıldığını, rekatları artırdığı ölçüde kiraatı hafiflettiğini, bunun cemaat için tek bir rekatı uzun tutmaktan daha hafif olduğunu belirtmiştir. Sonra seleften bir grubun kırk rekat terâvîh ve üç rekat vitir kıldığını, diğerlerinin otuz altı rekat terâvîh ve üç rekat vitir kıldıklarını, bunların hepsinin caiz olduğunu, kişinin hangisini uygularsa uygulansın güzel yapmış olacağını ifade etmiştir. İbn Teymiyye'ye göre, en faziletli olan, kişinin durumuna göre değişmektedir. Uzunca kıyama tahammül edebilen için Resûlullah'ın yaptığı gibi on rekat terâvîh, üç rekat da vitir kılmak daha faziletlidir. Uzunca kıyama tahammül edemeyenin yirmi rekat kılması daha faziletlidir. Müslümanların çoğunluğu böyle yapmaktadır. Bu, on ile kırk sayısı arasında orta yoldur. Kırk ve diğerlerini yapabilen için bunlar da caizdir ve mekruh değildir. Ahmed b. Hanbel gibi birçok imam bunu ifade etmektedir. Kıyamı ramazanın Hz. Peygamber'den menkul bir sayısı olup artırılıp eksiltilemeyeceğini zanneden hata etmektedir.¹²⁷ Şâfiî, Şevkânî ve Sübkî de bu namazın nâfile olduğunu, bir daraltma ve sınırlama

¹²³ İbn Kudâme, *Muğnî*, 2: 604.

¹²⁴ Ebü'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 2: 522-523. Bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 179.

¹²⁵ Ebü'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 2: 522; Keşmîrî, *el-Arfü's-şezî*, 2: 210.

¹²⁶ Ebü'l-Ulâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3: 522.

¹²⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kübrâ*, 12: 119-120.

olmadığını söylemişlerdir.¹²⁸

Sonuç olarak terâvîh namazının rekat sayısı ile alakalı farklı rivayetler olmakla birlikte genel olarak üç uygulama karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, Hz. Peygamber'in kıldığı, Hz. Ebû Bekir zamanı ile Hz. Ömer'in hilafeliğinin ilk dönemlerinde sahâbenin de kıldığı sekiz rekat. İkincisi, Hz. Ömer'in hilafetinin sonraki dönemi ile Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde sahâbe tarafından uygulanan, Ebû Hanîfe, Şâfiî, Sevrî, Ahmed b. Hanbel gibi imamların da tercih ettiği ve ümmetin çoğu tarafından uygulanan yirmi rekat. Üçüncüsü, birinci asrın ikinci yarısında Medine ehli tarafından uygulanan ve Mâlik'in de tercih ettiği otuz altı rekat. Ahmed b. Hanbel, Şâfiî, İbn Teymiyye, Şevkânî, Sübkî gibi âlimlerden nakledildiği üzere terâvîh nâfile bir namazdır ve rekat sayısında bir sınırlama söz konusu değildir. Dolayısıyla sekiz ve yirmi rekat daha tercih edilebilir olmakla birlikte otuz altı rekat dakılınabilir.

4. Meşruiyeti ve Hükümü

Ümmetin terâvîh namazının meşrûiyeti ve cevazı hususunda ittifak ettiği, Râfizîler dışında hiçbir ilim ehlinin de bunu inkâr etmediği,¹²⁹ bu namazın, kavli, fiili ve takrirî sünnetle sabit olduğu belirtilmiş,¹³⁰ âlimlerin, terâvîh namazının sünnet olduğunda ittifak halinde olduğu nakledilmiştir.¹³¹ İbn Teymiyye, Râfizî Hillî'nin (ö.726/1325) *Minhâcü'l-kerâme*" isimli eserindeki "Ramazan ayında gece cemaatle nâfile olarak kılınan namaz bid'attır." iddiasına, bu kitaba reddiye olarak yazdığı *Minhâcü's-sünne* adlı eserinde şöyle cevap vermiştir: "Hz. Peygamber döneminde insanların ramazanda gece namaz kıl-

¹²⁸ Şâfiî'nin, zira bu namazın nâfile olduğunu, rükû ve secdeyi çok yapmak güzel olduğu gibi kıyama uzatıp secdeyi azaltmanın da güzel olduğunu ve bunu tercih ettiğini söylediği nakledilmiştir. Sübkî, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanları ile Hz. Ömer'in hilafetinin başlarındaki uygulamanın daha uygun ve amel edilmeye daha layık olup vitir hariç sekiz veya on rekat kılınmasının en faziletli olduğunu, ondan sonra Hz. Ömer'in zamanının sonu ile Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerindeki uygulama olan yirmi rekatın faziletli olduğunu, zira bu hususta şâri'den bir sınırlama gelmediğini belirtmiş ve halifelerin sünnetine uymayı emreden rivayeti nakletmiştir. Bk. Mervezî, s. *Muhtasarı kıyâmu'l-leyl*, 222; İbnü'l-İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 3: 98; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 5: 182; Sübkî, *Menhel*, 7: 320; Fazl Hasan Abbas, *Tavzîh*, 54.

¹²⁹ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *Mebûât*, (Beyrut: Dârü'l-marife, 1989), 2: 143; Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 9.

¹³⁰ Elbânî, *Salâtü't-terâvîh*, 9.

¹³¹ Nevevî, *Mecmû'*, 3: 526; Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *İkna' fi halli elfâzi Ebi Şüca'*, nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2004), 1: 275; *el-Meûsâatü'l-fikhye*, 27: 136.

dıkları ve Hz. Peygamberin de iki veya üç gece müslümanlara namaz kıldır-
dığı sabittir. Hz. Ömer (kendi döneminde) bu toplanmaya, daha önce yapı-
lmıyor olması sebebiyle bid'at demiştir. Zira ilk yapılan şeye sözlükte bid'at
denir. Bu, şer'î bir bid'at değildir. Çünkü dalâlet olan şer'î bid'at, Allah'ın
sevmediği bir şeyi müstehap, vâcip kılmadığını vâcip, haram kılmadığını ha-
ram kılmak gibi şer'î bir delil olmaksızın yapılan şeydir. Ayrıca bu, nehyedi-
len çirkin bir bid'at olsaydı Hz. Ali Kûfe'de emir olduğunda onu iptal ederdi.
Hatta 'Mescidlerimizi nurlandırdığı gibi Allah Ömer'in kabrini nurlandırsın.'
demiştir. Hz. Ali insanlara terâvîh namazı kılmalarını, bir kişiye de imam ol-
masını emrederdi."¹³²

Teravih namazı, Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre müekked sünnettir.¹³³

Bazı Şâfiî âlimler, farzların revâtibinin, terâvîh namazından daha faziletli
olduğunun gerekçesini, Hz. Peygamber'in revâtibe devam edip terâvîh nama-
zına devam etmeyişi olarak belirtmişlerdir.¹³⁴ Bazıları ise Hz. Peygamber'in
terâvîhe evinde devam ettiğini söyleyerek yukarıdaki "terâvîhe devam etme-

¹³² İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîmi *Minhâcû's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmi's-şîati'l-kaderiyye*, nşr. Muhammed Reşad Sâlim, (y.y. 1986), 8: 305-308.

¹³³ Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-arabiyyi, 1994), 3: 415; Merginânî, *Hidâye*, I, 85; İbn Kudâme, *Muğni*, II, 601; İbn Kudâme Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *eş-Şerhu'l-kebîr*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Abdülfettâh Muhammed, (Dâru hecr 1993), 4: 161; Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd, *İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatif Hırzullah, (Dimaşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 2009), 1: 235; Sübkî, *Takıyyüddîn Ali, İşrâku'l-mesâbîh fi salâti't-teravih*, nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim, (Kahire ts.), s. 68; Halebî, İbrâhim b. Muhammed, *Muhtasarü Gunyeti'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî (es-Sağîr)*, (Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997), 255; Şürûnbülâlî, *Merâki'l-felah*, 159; Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 93; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed *İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâi İhyâi ulûmiddîn*, (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabiyyi, 1994), 3: 415; Ruheybânî, Mustafa b. Sa'd es-Suyûtî, *Metâlibu ulî'n-nuhâ fi şerhi Gâyeti'l-müntehâ*, (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1961), 1: 563; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, 27: 136.

el-Mevsûatü'l-fikhiyye'de "bazı Mâlikîler" ifadesi de vardır. Ancak kaynak olarak verdiği Adevi hâşiyesinde terâvîh namazının "mendup" olduğu belirtilmiştir. Bk. Adevi, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Hâşiye alâ Kifâyeti't-tâlib*, nşr. Ahmed Hamdi İmâm, (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1987), 2: 316.

¹³⁴ Nevevî, *Mecmû'*, 3: 499; Mahallî, Ebü Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *Kenzü'r-râğîbîn fi şerhi Minhâcî't-tâlibîn*, (Mısır: Matbaatu Mustafa'l-bâbî'l-Halebî, 1956), 1: 216-217; İbn Hacer Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*, (Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, ts.), 2: 240; Zekeriyya el-Ensârî, Ebü Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed, *Fethu'l-vehhâc bi şerhi Menhecî't-tullâb*, (Mısır: Matbaatü Mustafa bâbî'l-Halebî, 1345, I, 282; Remlî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Nihâyeti'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 2: 125.

miştir” cümlesini “yani cemaatle kılmaya devam etmemiş, evinde devam etmiştir” şeklinde yorumlamışlardır.¹³⁵ Ancak bu, makul bir yorum değildir. Zira Hz. Peygamber terâvîhi evinde münferiden de olsa devamlı kılmışsa bu, revâtible aynı durumda olmasını gerektirir. Ayrıca Hz. Peygamber’in bu namaza evinde devam ettiğine dair bir rivayete vakıf olunmamıştır. Rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber bu namazı ramazanın son on gününde üç gece kıldırılmıştır.¹³⁶ Yine Kalyûbî’nin de (ö.1069/1659) belirttiği gibi bu rivayetler, terâvîh namazının hicretin son yılında meşru olduğunu göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber’in ikinci bir kez bu namazı kıldığı ve kendisine buna dair bir soru sorulduğu nakledilmemiştir.¹³⁷

Hanefî fukaha, terâvîh namazının müekked sünnet olduğunu, Hz. Peygamber’in birkaç gece bu namazı cemaatle kılıp ümmete farz kılınır endişesiyle devam etmediğini, o endişe olmasaydı devam edeceği anlayışıyla hükmen devam etmiş sayıldığını, ayrıca Hulefâ-i Râşidînin (teşriin)¹³⁸ ve Ömer zamanından günümüze kadar bütün Müslümanların fiilen bu namaza devam ettiğini¹³⁹ söylemişler, “Benim ve benden sonraki râşid halifelerimin sünnetine yapışın.”¹⁴⁰ “Allah, ramazan orucunu üzerinize farz kıldı. Ben de kıyâmını size sünnet kıldım.”¹⁴¹ rivayetleri¹⁴² ile “Müslümanların güzel gördüğü Allah katında da güzeldir.”¹⁴³ rivayetini nakletmişlerdir.¹⁴⁴

¹³⁵ Kalyûbî, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Mahallî*, 1: 217; Ebû Dâvûd Süleymân b. Ömer el-Ezherî el-Cemel, *Fütühâtü’l-vehhâb bi tavzîhi şerhi Menheci’t-tullâb*, Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabiyyi, Beyrut ts., I, 491; Büceyremî, Süleyman b. Ömer, *Tecrid li nefi’l-abid*, (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1345), 1: 282; Şervânî, Abdulhamîd, *Hâşiye alâ Tuhfeti’l-minhâc*, (Mısır ts.), 2: 240.

¹³⁶ Bk. “Hz. Peygamber’in Teravîh Namazını Kıldığına Dair Rivayetler” bölümünde geçen Ebû Zer ve Nûman b. Beşîr rivayetleri.

¹³⁷ Bk. Kalyûbî, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Mahallî*, 1: 217.

¹³⁸ Mevsilî, *İhtiyâr*, 1: 234; Halebî, *Muhtasarü Gunyetü’l-mütemellî*, 185; Merginânî, *Hidâye*, 1: 85; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 1: 484-485; Leknevî, *Tuhfeti’l-ahyâr*, 93, 112. Hulefâ-yi râşidînin bu namaza fiilen devam etmedikleri, kılınmasını emrettikleri dolayısıyla teşriin devam ettikleri ileride gelecektir.

¹³⁹ Mevsilî, *İhtiyâr*, 1: 234.

¹⁴⁰ Bk. 96 numaralı dipnot.

¹⁴¹ Bk. 21 numaralı dipnot.

¹⁴² Halebî, *Muhtasarü Gunyetü’l-mütemellî*, s. 185; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 1: 484-485.

¹⁴³ Mevsilî, merfu hadis olarak nakletmiştir. Şuayb Arnaût *İhtiyâr* tahririnde, merfu olarak sahih olmadığını, İbn Mes’ûd’un sözü olarak mevkuf ve isnadının hasen olduğunu söylemiştir. Bk. Mevsilî, *İhtiyâr*, 1: 235. İbn Mes’ûd’un sözü olarak geçen kaynaklar: Ahmed, 6: 84 (3600); Taberânî, *el-Kebîr*, 9: 118 (8583); Tayâlisî, 1: 199 (243); Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 1: 214-215 (105).

¹⁴⁴ Mevsilî, *İhtiyâr*, 1: 234.

Kudûrî'nin, "İnsanların ramazan ayında yatsıdan sonra toplanmaları ve imamlarının kendilerine yirmi rekat kıldırılmaları müstehaptır." Veya "İnsanların ramazan ayında yatsıdan sonra toplanmaları müstehaptır. İmamları onlara yirmi rekat kıldırır."¹⁴⁵ şeklinde tercüme edilebilecek olan cümlesiyle, yirmi rekat terâvîh namazının kendisine mi, cemaatle kılınmasına mı müstehap dediği tartışılmış, ifade, şarihler tarafından iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Bazıları birinci şekliyle atıflı olarak tercüme ederek Kudûrî'nin terâvîhin cemaatle kılınmasına da yirmi rekat oluşuna da müstehap dediğini,¹⁴⁶ bazıları ise iki ayrı cümle yaparak cemaatle kılınmasına müstehap deyip yirmi rekatın hükmüne değinmediğini söylemiştir.¹⁴⁷

İbnü'l-Hümâm, terâvîh namazının, vitirle ve cemaat halinde on bir rekat olarak kılınmasının Hz. Peygamber'in, yirmi rekatın ise Hulefâ-i Râşidin'den üçünün sünneti olduğunu dolayısıyla sekiz rekatın sünnet, yirmi rekatın müstehap olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸ Keşmîrî, sekiz rekatın sünnet, yirmi rekatın müstehap olduğunu İbnü'l-Hümâm'dan başka hiç kimsenin söylemediğini belirtmiş, "Benim ve râşid halifelerimin sünnetine yapışın."¹⁴⁹ rivayetine atıfta bulunarak Hz. Ömer'in uygulamasının da sünnet olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr, *Muhtasar*, nşr. Sâid Bekdâş, (Beyrut: Dâru'l-beşâirü'l-İslâmiyye, 2010), 58.

¹⁴⁶ Bk. Merginânî, *Hidâye*, 1: 85; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1: 486; Sa'dî Çelebi b. İsâ b. Emîr Hân, *Hâşiye ale'l-İnâye fî şerhi'l-Hidâye*, nşr. Abdurrazzâk Çâlib el-Mehdî, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003), 2: 485.

¹⁴⁷ Bk. Bâbertî, *İnâye*, 1: 484; Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Ali el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire alâ Muhtasari'l-Kudûrî*, (Pakistan: Mektebeti hakkâniyye, ts.), 1: 117; Aynî, *Binâye*, 2: 552.

¹⁴⁸ İbnü'l-Hümâm, terâvîh namazıyla alakalı rivayetleri sıraladıktan sonra, bütün bunlardan hasıl olan, terâvîh namazının, vitirle ve cemaat halinde on bir rekat olarak kılınmasının Hz. Peygamber'in sünneti olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'in bunu uygulayıp bir özür sebebiyle terkettiğini, bunun da, özür (yani farz olur endişesi) olmasaydı devam edeceği anlamını ifade ettiğini, vefatıyla bu endişenin kalmadığını, dolayısıyla bunun sünnet olduğunu belirtmiştir. Yirmi rekatın ise, Hulefâ-yi Râşidin'den üçünün sünneti olduğunu, "Benim ve râşid halifelerimin sünnetine yapışın." rivayetinin onların sünnetlerini teşvik ettiğini, bunun Hz. Peygamber'in sünneti olmasını gerektirmediğini, zira Hz. Peygamber'in sünnetinin, onun bizzat devam etmesiyle veya bir özür sebebiyle devam edememesiyle sabit olacağını ifade etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bu özür olmasaydı, Hz. Peygamber'in, kıldığı sekiz rekata devam edeceğini anlamaktayız. Dolayısıyla - yatsı namazından sonraki dört rekatın müstehap, bunun ikisinin sünnet olması gibi -. Ulemanın sözlerinin zahiri, sünnetin yirmi rekat olduğu, delilin gereğinin ise sekiz rekat olduğudur. Bu sebeple evlâ olan, yirmi rekat terâvîhin Merginânî'nin dediği gibi sünnet olduğu değil, Kudûrî'nin dediği gibi müstehap olduğudur." Bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1: 485-486.

¹⁴⁹ Bk. 96 numaralı dipnot.

¹⁵⁰ Keşmîrî, *el-Arfü'ş-şezî*, 12: 209.

Sonuç olarak terâvîh namazı Hanefî, Şâfiî ve Hanbelilere göre müekked sünnettir.

5. Cemaatle Kılınması

Terâvîh namazının evde münferiden mi mescidde cemaatle mi kılınmasının daha faziletli olduğu hususu âlimler arasında ihtilaf konusudur: İmam Şâfiî, Şâfiîlerin ekserisi, Ebû Hanîfe, Hanefiler çoğu, Ahmed b. Hanbel ve bazı Mâlikîlere göre cemaatle kılınması daha faziletlidir. Mâlik, Ebû Yusuf, bazı Hanefî ve Şâfiîlere göre ise evde münferiden kılınması daha faziletlidir.¹⁵¹

Birinci görüşün (cumhurun) delili: Hz. Ömer'in insanları Übey b. Kab'ın arkasında cem edip onun cemaate imam olması,¹⁵² sahâbenin buna muvafakat etmesi ve Müslümanların uygulamalarının da bu şekilde devam etmesidir.¹⁵³ Bu durum, sahâbenin, terâvîh namazının cemaatle kılınmasının daha faziletli olduğunda icmâ ettiği anlamına gelmektedir.¹⁵⁴ Bunun, açık şeâirden olduğu ve bayram namazına benzediği de söylenmiştir.¹⁵⁵ "İmamla birlikte bitirinceye kadar namazı kılan kimseye gecenin tamamını namaz kılmuş sevabı yazılır."¹⁵⁶ rivayeti de cemaati tercih delillerinden sayılmaktadır.¹⁵⁷

İkinci görüşün delili: Hz. Peygamber'in birkaç gece cemaata namaz kıldırıp sonra evinde kılması¹⁵⁸ ve "Farzlar dışındaki namazların en faziletlisi evde kılınandır."¹⁵⁹ hadisi¹⁶⁰ ile "Farzlar hariç, kişinin evinde kıldığı namazı, bu mescidimde kıldığı namazdan daha faziletlidir."¹⁶¹ rivayetidir. Mescid-i Nebevî de kılı-

¹⁵¹ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 6: 58; a.mlf., *Mecmû'*, 3: 526, 528; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 447; Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Ebu'l-Münzir Halid b. İbrâhim el-Mısri, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 5: 275; Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 3: 243.

¹⁵² Şîrâzî, *Mühazzeb*, I, 159; Nevevî, *Minhâc*, 6: 58; Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 3: 243.

¹⁵³ Nevevî, *Minhâc*, 6: 58; Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 3: 243.

¹⁵⁴ Nevevî, *Mecmû'*, 3: 528; Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 3: 243.

¹⁵⁵ Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, 5: 275.

¹⁵⁶ Bk. "Rivayetler Bölümü" s. 11.

¹⁵⁷ İbn Abdilber, *Temhîd*, 8: 115-118; a.mlf., *İstizkâr*, 5: 158-162.

¹⁵⁸ Şîrâzî, *Mühazzeb*, I, 159. Bu namazı Hz. Peygamber'in evde kılmaya devam edip etmediğiyle alakalı bir değerlendirme Daha önce geçmişti. Bk. s. 127-128.

¹⁵⁹ Buhârî, *Ezân* 81; Müslim, *Müsâfirîn* 213.

¹⁶⁰ Nevevî, *Minhâc*, 6: 58; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 447; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 2: 120; Kâsım, *Menâru'l-kârî*, 3: 243.

¹⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986), 1: 292; Ebû Dâvûd, *Salât* 204; Mervezî, *Muhtasarı Kuyâmü'l-leyl*, 81; Begavî, *Şerhu's-sünne*, 4: 130 (995); Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 350-351 (2058); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* 5: 144 (4893); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4: 273 (4178).

nan namaz diğer mescidlerde kılınan namazdan bin derece daha faziletli olmasına rağmen evde kılınan nâfile namaz Mescid-i Nebevî’de kılınan namazdan daha faziletli ise hangi faziletin bundan daha açık olabileceği sorgulanmış, bu nedenle İmam Mâlik, Şâfiî¹⁶² ve onların yolunda gidenlerin bütün nâfilelerde evde münferiden kılmayı daha faziletli gördükleri nakledilip mescidlerde en az sayıyla bile terâvîh kılınyorsa bu namazı evde kılmanın daha faziletli olduğu belirtilmiştir.¹⁶³

Kişinin durumuna göre bir ayrıma gidildiği de görülmektedir. Şöyleki mescidlerde terâvîh kılınyorsa namaz kılının niyetinin, huşuunun ve namazda okunanı tefekkürünün düzgün olmasının dikkate alındığı, bu, Hz. Ömer’in sünnetinin uygulanmasıyla gerçekleşecekse onun daha faziletli olduğu söylenmiştir.¹⁶⁴ Şâfiilerde bu hususta üç görüş olduğu, üçüncü görüşe göre Kur’an-ı hifzeden, tembellikten korkmayan ve gitmediğinde mescid cemaatsız kalmayacaklar için cemaatle namazla evde namazın eşit olduğu, bunlardan bir kısmı kendisinde bulunmayan kişi için cemaatle namazın daha faziletli olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁵

Ali el-Kârî, nâfilenin evde kılınmasının daha faziletli olmasının, sevapları kat kat olmayan mescitlerle kayıtlı olduğunu, veya sevabın kat kat oluşunun farzlarda olduğunu söyleyenlerin görüşüne mebni olduğunu, veya riyadan korkanlar için, veya nifak vehmini def etmek için veya bazı nâfilelerin evde kılınmasını teşvik için olduğunu, bununla beraber Hz. Peygamber’in fiili ve sahâbe icmaı sebebiyle terâvîhin ittifakla istisna edildiğini söylemiştir.¹⁶⁶

Hanefilerin cumhuruna göre terâvîh namazını cemaatle kılmak sünnet-i

Aynî ve Şuayb Arnaût hadisin isnadının sahih olduğunu, Elbânî hadisin sahih olduğunu söylemiş, Münâvî, Süyûtî’nin sahih dediğini nakletmekle yetinmiştir. Bk. Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5: 389; Münâvî, *Feyzû’l-kadîr*, 4: 225; Arnaût, Ebû Dâvûd (tahrîc), 2: 276; a.mlf., *Şerhu’s-sünne* (tahrîc), 4: 130; Elbânî, *Sahîhu’l-Camii’s-sağîr ve ziyâdetihî*, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988), 1: 710 (3814).

¹⁶² Bu görüşün, Şâfiî’nin kadim görüşü olduğu belirtilmiş, sonra ondan “Cemaatle kılsa bu güzeldir.” sözü nakledilmiştir. Bk. Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, 4: 37, 38.

¹⁶³ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 162-163, 164.

¹⁶⁴ İbn Abdilber, *Temhîd*, 8: 120.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 5: 447.

¹⁶⁶ Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtil*, 3: 336.

müekkede ve kifâyedir.¹⁶⁷ Müekkededir çünkü Hz. Peygamber bu namazı bazı geceler cemaatle kılmış, ümmete farz kılınır endişesiyle devam etmemiştir.¹⁶⁸ Bu endişe olmasaydı devam edeceği, dolayısıyla hükmen devam etmiş olduğu, Hulefâ-i Râşidîn'in de terâvîhin cemaatle kılınmasını emredip erkek ve kadınlar için imam tayin ettikleri ve bunu güzel gördükleri belirtilmiştir.¹⁶⁹ Kifâyedir çünkü İbn Ömer, Urve (ö.94/713), Sâlim (ö.106/725), Kâsım (ö.107/725), İbrâhim ve Nâfi' (ö.117/735) gibi bazı sahâbe ve tabiîn bu namazı evde kılmışlardır. Bunların uygulaması mescidde cemaatle kılmanın sünnet-i kifâyeye olduğunu göstermektedir. Zira İbn Ömer ve ona tâbi olanların sünneti terketmiş oldukları zannedilemez.¹⁷⁰ "Farz namazlar dışında kişinin kıldığı en faziletli namaz evindekidir."¹⁷¹ rivayeti bazı namazlarla tahsis edilmiş umumî bir rivayettir. Mesela farz olmadığı halde Hz. Peygamber küsuf namazını mescidde cemaatle eda etmiştir. Terâvîh de Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarıyla istisna edilmiştir. Zikredilen bazı âsâr ise cemaatin sünnet oluşuna engel değildir. Çünkü biz cemaatle terâvîhin, sünnet-i ayn değil kifaye olduğunu söylüyoruz.¹⁷² Mervezî (ö.294/906); Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın terâvîh namazını cemaatle kıldıkları bilgisinin ulaşmadığını söylemiş, sahâbe, tâbiîn ve imamlardan bir kısmının tek kılmayı tercih ettiğine dair yirminin üzerinde rivayet nakletmiştir.¹⁷³ İbn Abdilber de (ö.463/1071), Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin insanlara mescidde kılmalarını emrettiklerinin naklolunduğunu fakat kendilerinin onlarla birlikte kıldıklarının naklolunmadığını söylemiştir.¹⁷⁴ Dolayısıyla mahalle halkının bir kısmı mescidde cemaatle kılar da geri kalanlar evlerinde münferiden kılarlarsa sünneti terketmiş sayılmayıp¹⁷⁵ isâet sahibi olmaz¹⁷⁶

¹⁶⁷ Hanefîlerde terâvîh namazı hakkında evde kılınması müstehaptır, cemaatle kılınması sünnet-i ayndır, sünnet-i kifâyedir şeklinde üç farklı görüş vardır ve cumhur, sünnet-i kifâyeye görüşündedir. İkinci ve üçüncü görüşe göre cemaat daha faziletlidir. Bk. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 2: 120.

¹⁶⁸ Şürünbülâlî, *İmdâdü'l-fettâh*, 429; Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 112.

¹⁶⁹ Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 112.

¹⁷⁰ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *Mebûât*, (Beirut: Dâru'l-marife, 1989), 2: 145; Şürünbülâlî, *İmdâdü'l-fettâh*, 429; Aynî, *Binâye*, 2: 550.

¹⁷¹ Buhârî, Edeb, 75, 'tisâm bi'l-kitabi ve's-sünne 3; Müslim, Müsâfirin 213.

¹⁷² Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 112-115.

¹⁷³ Bk. Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 73-82.

¹⁷⁴ İbn Abdilber, *Temhîd*, 8: 115-118; a.mlf., *İstizkâr*, 5: 159.

¹⁷⁵ Şürünbülâlî, *İmdâdü'l-fettâh*, 429.

¹⁷⁶ İsâet, kınanma ve sapkınlığa nisbettir. İsâet, tahrîmen mekruh ile tenzihen mekruh arasında bir kötülüktür. Bk. İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer, *Nesemâtü'l-eshâr şerhu İfâdati'l-envâr şerhi'l-*

ancak fazileti terketmiş sayılırlar. Mescid cemaatinin hiçbiri onu kılmazsa hepsi isâet sahibi olur.¹⁷⁷ Muktedâ bih bir fakih cemaati terkederse kınanır. Evinde cemaatle kılan, mescidde cemaatle kılma faziletini kaçırmış, iki faziletten birini elde etmiştir. Çünkü mescidde kılmada, evde kılmada olmayan bir fazilet söz konusudur.¹⁷⁸

Hanefî âlimlerin birçoğu Hulefâ-i Râşidin'in terâvîhi cemaatle kılmaya devam ettiğini söylemiştir. Ancak bunun sübutu müşkildir. Rivayetlerden sabit olan sonuç, insanların onların döneminde cemaatle kıldığı fakat halifelerin cemaate devam etmedikleridir. Bu nedenle Aynî *Hidâye* şerhinde Merginânî'nin Hulefâ-i Râşidin'in devam ettiğini söylemesine itiraz etmiştir.¹⁷⁹ Fakat Hz. Peygamber'in devam etmesi, iki şekilde olmaktadır. Birincisi fiilî devamlılıktır ki revâtib sünnetlerde olduğu gibi bir fiile bizzat devam etmesidir. İkincisi teşriî devamlılıktır ki bir fiili emretmeye ve teşvik etmeye devam etmesidir. Namaz için ezan, âlimlerin ittifakıyla müekked sünnettir. Hz. Peygamber, bırakın devam etmeyi, namaz için bir kere bile ezan okumamıştır. Onun müekked sünnet oluşu, teşriî devamlılıkla yani emir ve teşvikiyledir. Aynı şekilde halifelerin devam etmesi de fiilî ve teşriî devamlılık olmak üzere iki kısımdır. Bu dört kısımdan her biri sünneti gerektirir. “Benim ve râşid halifelerimin sünnetine yapışın.”¹⁸⁰ “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyun.”¹⁸¹ rivayetleri bunu göstermektedir. Dolayısıyla Hulefâ-i Râşidin'in terâvîhi cemaatle kıldığını söyleyenler, fiilî devamlarını değil bu ikinci kısım olan teşriî devamlarını kastetmiştir. Aynı birinci kısım zannetmiş ve itiraz etmiştir. Halifeler bunu emretmiş, güzel görmüş ve ihtimam göstermişlerdir. Büyük sahâbîlerin de bulunduğu o dönemde hiçbir sahabî bunu inkâr etmemiştir.¹⁸² Bu değerlendirme yirmi rekatin sünnet olduğunu ortaya koysa da müekked olduğunu ortaya koyabilmesi için halifelerin bunun devamlı kılınmasını emretmiş olmaları gerekir ki bu hususta bir bilgi yoktur.

Menâr, (Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1418), 166; Mehmed Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005) 258.

¹⁷⁷ Merginânî, *Hidâye*, 1: 85; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 2: 120.

¹⁷⁸ Şürünbülâlî, *İmdâdü'l-fettâh*, 429.

¹⁷⁹ Bkz Aynî, *Binâye*, 2: 552.

¹⁸⁰ Bk. 96 numaralı dipnot.

¹⁸¹ Bk. 97 numaralı dipnot.

¹⁸² Bk. Leknevî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, 120-122.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer dönemlerinde terâvîh namazının nasıl kılındığıyla alakalı aşağıdaki rivayetlere bakıldığında insanların münferiden veya farklı gruplar halinde bu namazı kıldıkları, Hız. Ömer'in herkesi tek bir imam arkasında cem ederek Resûlullah zamanındaki uygulamayı ihya ettiği görülmektedir.

Ebû Hüreyre şöyle dedi: Resûlullah, kesin emir vermeksizin kıyâmı ramazanı tavsiye eder ve şöyle buyurdu: "Kim ramazanın faziletine inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek kıyâmı ramazanda bulunur (terâvîh namazını kılar)sa, geçmiş günahları bağışlanır." Resûlullah vefat ettiğinde durum böyleydi. Sonra Hız. Ebû Bekir'in hilafetinde ve Hız. Ömer'in hilafetinin başlarında da durum böyleydi.¹⁸³

Bâcî, durumu, "Tek bir imamın arkasında cemaatle kılmıyorlardı. Sadece evlerinde kılıyor olabilecekleri gibi, bir kısmı mescidde kılıyor da olabilir. Abdurrahman b. Abdü'l-Kârî rivayetinde ifade edildiği gibi ayrı gruplar halinde kılıyor da olabilirler." şeklinde yorumlamıştır.¹⁸⁴ Bazı âlimler "Evinde tek başına kılıyorlardı."¹⁸⁵ Bazısı "Terâvîhde cemaati terkediyorlardı."¹⁸⁶ şeklinde yorumlamışlardır. Elbânî, evlâ olanın, birden fazla imam arkasında cemaatler halinde kılıyorlardı, demek olduğunu, rivayetlerin bunu gösterdiğini söylemiştir.¹⁸⁷

Hız. Ebû Bekir'in, Hız. Peygamber'in vefatından sonra farz olma durumu kalmadığını bildiği halde eski hal üzere devam edip onları tek bir imam arkasında toplamamış olmasının iki ihtimalinden söz edilmiştir: Ya süre kısaydı, riddet olayları, Müslümanların işleri gibi meşguliyeti çoktu. Ya da insanların gecenin sonunda kılmalarını, gecenin evvelinde tek bir imam arkasında kılmalarından daha faziletli görmüştü.¹⁸⁸

Abdurrahman b. Abdü'l-Kârî şöyle dedi: Bir ramazan gecesi Ömer b. el-Hattâb ile mescide çıkmıştık. Mescidde insanlar (münferid ve cemaat olarak)

¹⁸³ Buharî, Terâvîh 1; Müslim, Müsâfirîn 174.

¹⁸⁴ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 146.

¹⁸⁵ Nevevî, *Minhâc*, 6: 59; Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Ebu'l-Münzir Halid b. İbrâhim el-Mısri, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 5: 275; Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd*, 4: 245.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 446; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 177; Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1: 213.

¹⁸⁷ Elbânî, *Salâtü'l-terâvîh*, 12.

¹⁸⁸ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 146.

müteferrik gruplar halinde terâvîh kılıyordu. Kimi kendi başına namaz kılıyor, kimi namaz kılıyor ve bunun namazına bir kısım halk da uyuyordu. Hz. Ömer: görüyorum ki, bunları bir imam arkasında toplarsam daha faziletli olacak, demişti. Sonra azmetti. Übey b. Kâ'b'ı imam tayin edip cemaati onun arkasında topladı. Başka bir gece yine Hz. Ömer ile mescide çıkmıştım. İnsanlar imamları (Übey b. Kâ'b) ile beraber namaz kılıyorlardı. Hz. Ömer: Bu, ne güzel bid'at (yeni uygulama) oldu. Namazlarını gecenin sonuna erteleyip de şimdi uyuyanlar, şimdi namaz kılanlardan daha ziyade fazilete haizdir, dedi. İnsanlar terâvîhi gecenin evvelinde kılmaktaydılar.¹⁸⁹

Bu rivayet gösteriyor ki Hz. Ömer onlarla namaza devam etmiyordu. Muhtemelen o, namazı özellikle gecenin sonunda evde kılmayı daha faziletli görüyor,¹⁹⁰ namazda kendisiyle başbaşa kalmak istiyor, veya insanların işleriyle meşgul olduğu için onlarla kılamıyordu.¹⁹¹

Hz. Ömer'in "Bu, ne güzel bid'at oldu." sözü, insanları terâvîh namazında bir imamın arkasında ilk olarak Hz. Ömer'in topladığını ve bunu mescidde sabit bir düzene soktuğunu göstermektedir.¹⁹² Zira ayrı ayrı kılmalarda birliğin bozulması, bir imam arkasında kılma durumunda ise namaz kılanların çoğu için bir dinçlik sözkonusudur. Bunu, Hz. Peygamber'in o gecelerde kendisine uyararak namaz kılanları onaylamasından istinbat etmiş,¹⁹³ Hz. Peygamber'in sevdiği şeyi uygulamıştır. Hz. Peygamber'in yanlarına çıkmasına mani olan şey kendilerine farz olması korkusu olduğu ve Hz. Ömer kendi döneminde vahyin kesilmesi nedeniyle farz olmayacağından emin olduğu için bu sünneti uygulayıp ihya etmiş, sonra sahâbe ve diğer insanlar ona uymuşlardır.¹⁹⁴ Cumhur da Hz. Ömer'in görüşünü tercih etmiştir.¹⁹⁵

Terâvîhi cemaatle kılmak sünnetse Hz. Ömer buna nasıl bid'at demiştir?

¹⁸⁹ Buhârî, *Terâvîh* 1; *Mâlik*, I, 114; Begavî, *Şerhu's-sünne*, 4: 118; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 694 (4603); İbn Huzeyme, 2: 155 (1100); Mervezî, *Kıyâmu ramazan*, 44.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 447; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 178.

¹⁹¹ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 5: 150; Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1: 314.

¹⁹² Bâcî, *Müntekâ*, 2: 148.

¹⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 447.

¹⁹⁴ Bâcî, *Müntekâ*, 2: 148.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 447.

Halbuki “*Bütün bid’atlar dalâlettir.*”¹⁹⁶ sorusuna iki farklı cevap verilmektedir: Birincisi, bu hadis umumî görülse de tahsis edilmiş, ondan bid’at-ı seyyie yani kitaba veya sünnete veya esere ya da icmâya muhalif olan bid’at kastedilmiştir.¹⁹⁷ İkincisi, Hadis umumidir, bütün bid’atları kapsamaktadır. Bu da, hayr asrında olmayan, usulü şer’iyyede bir aslı bulunmayan demektir. Dolayısıyla terâvîhi cemaatle kılmak şer’î bir bid’at değildir. Sözlük anlamında bid’attır. Yani Hz. Ömer bir şey icad etmemiştir. Terâvîhin tek bir imam arkasında cemaatle kılınması Hz. Ebû Bekir’in halifeliği dönemi ile Hz. Ömer’in halifeliğinin yarısına kadar uygulanmamıştır. Bu açıdan yenidir. Hz. Peygamber’in yaptığı, farz olma endişesi olmasaydı devam edeceği bir uygulamadır ve vefatıyla bu endişe de ortadan kalkmıştır. Hz. Peygamber’in fiiline uygun olması açısından ise sünnettir. Bu nedenle Hz. Ömer ona güzel demiştir.¹⁹⁸

Hz. Ömer’in imam olarak Übey b. Kâ’b’ı seçmesinin sebebi muhtemelen “*Topluluğa, Allah’ın kitabın en iyi okuyan imam olsun.*”¹⁹⁹ rivayetidir. Zira bir başka rivayette de Hz. Ömer “*En iyi okuyamız Übey’dir.*”²⁰⁰ demiştir.

Leknevî, ramazan ayında Mekke’ye gittiğinde insanların Mescid-i Haram’da muhtelif cemaatler halinde terâvîh namazı kıldıklarını gördüğünü, hatta yüksek ses dolayısıyla cemaatin, imamlarının sesini duymakta zorlandığını, Mekke âlimlerinin bunu engellemeleri ve tek bir cemaat halinde kılınması gerektiğini söylemiştir.²⁰¹ Dipnotta Kral Abdülaziz b. Suûd (1880-1953) zamanında tek bir cemaatle kılınmasının gerçekleştiği belirtilmiştir.

Sonuç olarak âlimlerin çoğunluğuna göre terâvîh namazının mescidde

¹⁹⁶ İbn Mâce, Sünne 6; Dârimî, 1: 229; Ahmed, 28: (17144); Hâkim, 1: 174 (329); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 9: 168 (8770).

Hâkim hadisin sahih olduğunu söylemiş, Zehebî de bunu onaylamıştır. Şuayb Arnaût, hadisin sahih, Hüseyin Selim Esed isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Bk. Hâkim, *Müstedrek*, 1: 175; Zehebî, *Telhisü’l-Müstedrek*, 1: 174; Arnaût, İbn Mâce (tahrîc), 1: 29; a.mlf., *Müsned* (tahrîc), 28: 373; Esed, Dârimî (tahrîc), 1: 229.

¹⁹⁷ Leknevî, *Tuhfetü’l-ahyâr*, 123-125.

¹⁹⁸ Bk. Zürcânî, *Ebhecü’l-mesâlik*, 1: 314; Leknevî, *Tuhfetü’l-ahyâr*, 123-125; Elbânî, *Salâtü’l-terâvîh*, 43.

¹⁹⁹ Buhârî, *Ezân* 54; Müslim, *Mesâcid* 290-291. “*En iyi okuyan*” kıraat ilmini en fazla bilen veya hafız en fazla olan veya en güzel okuyan veya fıku en iyi bilendir, şeklinde tefsir edilmiştir. Bk. Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, 3: 79; Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtilh*, 3: 173; Azimâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, 2: 289-290; Ebü’l-ULâ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 2: 31.

²⁰⁰ Buhârî, *Tefsîr* 7.

²⁰¹ Leknevî, *Tuhfetü’l-ahyâr*, 99.

cemaatle kılınması, bazılarında göre evde münferiden kılınması daha faziletlidir. Bir kısmına göre ise fazilet kişinin durumuna göre değişmektedir. Mescidlerde terâvîh kılınıyorsa kişinin niyeti, huşuu ve tefekkürü cemaatle kılması durumunda daha düzgünse cemaatle kılması, münferid kılması halinde daha iyi ise münferid kılması daha faziletlidir.

6. Hatimle Kılınması

Merginânî ve İbn Nüceym, âlimlerin ekserisine göre terâvîhin bir hatimle kılınmasının sünnet olduğunu, cemaatin tembelliğinden dolayı terkedilemeyeceğini söylemiştir.²⁰² İbn Ebi'l-İz (ö.792/1390), Hz. Peygamber'in terâvîh namazını birkaç gece kılıp devam etmediğini söylemiş ve bir kez bile hatimle kılmadığı halde hatimle terâvîhin nasıl sünnet olacağını sorgulayarak itiraz etmiştir.²⁰³ Aynî ise, Merginânî'nin bu sözüyle, Hz. Ömer ve sonraki halifelerin sünneti olduğunu kastedildiğini söylemiş ancak bir rivayet nakletmemiştir.²⁰⁴ Mâlik'in, terâvîh namazında Kur'an'ı hatmetmenin sünnet olmadığını söylediği nakledilmiş²⁰⁵ ancak bunun, mekruh veya bidat olduğu anlamına gelmediği, bir ameli Hz. Peygamber'in yapmamasının onun meşru olmadığını göstermediği söylenmiştir. Zira Hz. Peygamber farz olur endişesiyle terâvîhi de birkaç gün dışında kılmamıştır. Bu terk edişi terâvîhin cemaatle kılınmasının meşru olmadığını göstermediği gibi hatimle kaldırmamış olması da bunun meşru olmadığını göstermemektedir.²⁰⁶ İbn Kudâme, "Kur'an'ın Hatmi" başlığı altında Ahmed b. hanbel'in Fazl b. Ziyad'a terâvîh namazında Kur'an'ı hatmetmesini ve sonunda rükudan önce ellerini kaldırarak dua etmesini söylediğini, Fazl'ın söyleneni yaptığını ve Ahmed b. Hanbel'in de Fazl'ın arka-

²⁰² Merginânî, *Hidâye*, 1: 85-86; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 2: 120. Bu ekseriyetin görüşü, Ebû Hanîfe'den de nakledilen görüştür. Kur'an ayetleri altı bin küsurdur. Terâvîh altı yüz veya beşyüz seksen rekattır. Her rekatta on ayet okunduğunda hatim gerçekleştirilmiş olur. Ekseriyetin görüşüne mukâbil görüşler şunlardır: a) Akşam namazındaki kadar okuması daha faziletlidir. Zira nafileler özellikle cemaatle kılındığında hafif kaldırılmalıdır. b) Her rekatta otuz ayet okunur. Dolayısıyla üç hatim olmuş olur. Hz. Ömer böyle emretmiştir. Bazıları kadir gecesine denk gelir ümidiyle yirmi yedinci gecesi hatmi müstehap görmüştür. Bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1: 486-487.

²⁰³ İbn Ebi'l-İz Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Ali b. Alâiddîn ed-Dımaşkî, *et-Tenbîh alâ müşkilâtî'l-Hidâye*, nşr. Abdülhakîm b. Muhammed Şâkir, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2003, 2: 684.

²⁰⁴ Aynî, *Binâye*, 2: 557. Geniş bir değerlendirme ve deliller için bk. Zafer Ahmet Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, 7: 73-76.

²⁰⁵ Bk. Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, 1: 288; s. 16; eş-Şerîf Hâtîm b. Arîf el-Avni, *Duau hatmi'l-Kur'an fi't-terâvîh*, (Riyad: Daru's-samiî, 2010), 16.

²⁰⁶ Bk. Avni, *Duau hatmi'l-Kur'an fi't-terâvîh*, s. 17-18.

sında ayakta ellerini kaldırarak dua ettiğini nakletmiştir.²⁰⁷ Sonuç olarak Hz. Peygamber'den ve sahâbeden hatimle terâvîh kıldıklarına dair bir nakil olmadığı, bunun gerekli olmadığı gibi bidat da olmadığı ancak insanlara Kur'an'ın tamamının dinletilmesi açısından güzel olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁸

Sonuç

Hadislere bakıldığında, Hz. Peygamber'in ramazan gecelerine has olan nâfile bir namazı teşvik ettiği, bazı ramazan gecelerinde mescidde cemaatle birlikte kıldığı, ümmete farz olur endişesiyle cemaatle kılmayı terkedip “*Evlerinizde kılınız.*” dediği ve kılanları gördüğünde “*İsabet ettiler. Ve yaptıkları ne güzeldir.*” buyurduğu görülmektedir. Sahâbenin de Hz. Ömer dönemine kadar bu namazı evlerinde münferid olarak veya mescidde muhtelif gruplar halinde kıldıkları, Hz. Ömer'in, insanları Übey b. Kâ'b'ın arkasında cemaatle kılmak üzere cem ettiği, sonra da ne güzel bid'at (yeni uygulama) diyerek memnuniyetini ifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bunun mutlak bir gece namazından ibaret olduğunu söylemek pek mümkün görülmemektedir. Bu nedenledir ki tüm muhaddis ve fakihler ramazan gecelerinde yatsı namazı ve ona bağlı sünnetlerden sonra kılınan “kıyâmu ramazan” veya “terâvîh” adıyla bilinen nâfile namazın meşruiyeti konusunda ittifak etmişler, hadis ve fıkıh kitaplarında bu namazı müstakil bir başlık altında ele almışlardır. Rekat sayısı ile ilgili olarak da Hz. Peygamber'in, Hz. Ebû Bekir dönemi ile Hz. Ömer'in hali felâhının ilk yıllarında sahâbenin sekiz rekat kıldığı; sonraki dönemlerde sahâbe ve ümmetin çoğunluğu tarafından yirmi rekat; birinci asrın ikinci yarısında Medine ehli tarafından otuz altı rekat kılındığı görülmüştür. sonuç olarak Hz. Peygamber'in uygulamasına bakarak sekiz rekat kılınabileceği gibi Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin emretmelerine, dönemlerinde kılınmasına, sahâbenin onayı ve ümmetin çoğunluğunun bu güne kadar uygulamasına bakarak yirmi rekat da kılınabileceği ve buna karşı çıkılamayacağı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Adevî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Hâşiye alâ Kifâyeti't-tâlib*. Nşr. Ahmed Hamdî İmâm. 4 cilt. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1987.

²⁰⁷ İbn Kudâme, *Muğnî*, II, 608.

²⁰⁸ Bk. Abdülaziz b. Abdillâh b. Bâz, *el-Cevabu's-sahih min ahkâmi salâti'l-leyli ve'l-ovitr*, Riyad 1411, s. 11-12; Fazl Hasan Abbâs, *Tavzîh fi salâti't-terâvîh*, s. 106-108.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. Nşr. Şuayb el-Arnaût ve arkadaşları. 50 cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1995.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Nşr. Cemal Aytânî. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2001.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*. Nşr. Eymen Sâlih Şaban, 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. Nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 4 cilt. Medine: 1968.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî. *Müntekâ şerhu Muvoatta-i Mâlik*. Nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Şerhu's-sünne*. Nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zehîr eş-Şâvîs. 16 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*, Nşr. M. Abdülkâdir Atâ. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Bayındır, Abdülaziz. "Teravîh Kılmak Şirk mi?". Erişim: 24 Mayıs 2018 <https://www.suleymaniyevakfi.org>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. *İnâye (Fethu'l-kadîr'le birlikte)*.

- Nşr. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. M. Abdülkâdir Atâ. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Marifetü's-süneni ve'l-âsâr*. Nşr. Abdülmü'tî Emîn Kalacî. 15 cilt. Beyrut: Dâru Kuteybe 1991.
- Büceyremî, Süleyman b. Ömer, *Tecrîd li nef'i'l-abîd*. 4 cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1345.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Sünen*. Nşr. Hüseyin Selim Esed. 4 cilt. Riyad: Dâru'l-muğnî, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Nşr. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabeleli. 7 cilt. Dımaşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemîyye, 2009.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfîyâ*. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1996.
- Ebû Şüca' Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-İsfehânî. *el-Gâye ve't-takrîb*. Beyrut: Dâru'l-meşârî', 1996.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsîlî. *Müsned*. Nşr. Hüseyin Selim Esed. 14 cilt. Dımaşk: Daru'l-me'mûn, 1973.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha ve şey'ün min fikhîhâ ve fevâidihâ*. 12 cilt. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1995-2002.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Sahîhu'l-Camii's-sağîr ve ziyâdetihî*. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. 3 cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1998.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Salâtü't-terâvîh*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Zâifu Süneni'n-Nesâî*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1998.

- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Zaîfu Sünen-i İbn Mâce*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Sahîhu Süneni't-Tirmizî*. 3 cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2000.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Tahzîru's-sâcid min ittihâzi'l-kubûri mesâcid*. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2001.
- Erdoğan, Mehmed. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-arabiyyi, 1994.
- Haccâvî, Şerefüddîn Musa b. Ahmed el-Haccâvî. *İkna' li tâlibi'l-intifa'*. Nşr. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki. 4 cilt. Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, 2002.
- Haddâd, Radyüüddîn Ebû Bekr b. Ali el-Haddâd. *el-Ceoheretü'n-neyyire alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. 2 cilt. Pakistan: Mektebeti hakkâniyye, ts.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbüri. *Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002.
- Halebî, İbrâhim b. Muhammed. *Muhtasaru Gunyeti'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî (es-Sağîr)*. Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebî Bekr. *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Nşr. Abdullah Muhammed ed-dervîş, 10 cilt. Beyrut: Dâru'fikir, 1994.
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Hererî. *el-Keveke'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 cilt. Cidde: Dâru'l-minhâc, 2009.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvattâ min meâni'r-re'y ve'l-âsâr*. Nşr. Abdümü'tî Emîn Kal'acı. 30 cilt. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *Temhûd limâ fi'l-*

- Muwaattâ mine'l-meânî ve'l-esânîd*. Nşr. Muhammed el-Fellâh, Saîd Ahmed Arâb. 26 cilt. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 1074-992.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Nesemâtü'l-eshâr şerhu İfâdati'l-envâir şerhi'l-Menâr*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 1418.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1953.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-temyîz*. Nşr. Muhammed Avvâme. Haleb: Dâru'r-reşîd, 1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Nşr. İbrâhim ez-Zeybak - Adil Mürşid. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, t.s.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *ed-Dirâye fi tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*. Nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî. Beyrut: Dârü'l-marife, t.s.
- İbn Hacer, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Heytemî. *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*. (Şirvânî ve Abbâdî haşiyeleriyle beraber). 10 cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, ty.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Tertîb, Alâüddîn Ali b. Belbân). Nşr. Şuayb el-Arnaût, 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Kitâbu's-sikât*. 9 cilt. Haydarâbât: Matbaatü meclisi dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîh*, Nşr. M. Mustafa el-A'zamî, 4 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbidîn Ömer ed-Dımaşkî. *Müs-*

nedü'l-Fârûk Emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâluhû alâ eb-vâbi'l-ilm. Nşr. Abdülmü'tî Kalacî. 15 cilt. y.y. Dâru'l-vefâ, 1991.

İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-kebîr.* Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed. 32 cilt. Kahire: Dâru hecr, 1414/1993.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Muğnî.* nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed. 15 cilt. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1997.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Muknî'.* Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Abdülfettâh Muhammed. 32 cilt. Kahire: Dâru hecr 1993.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen.* Nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid-Saîd el-Lehhâm. 5 cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1430/2009.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab.* Nşr. Abdullah Ali el-Kebir ve arkadaşları. 6 cilt. Kahire: Dâru'l-meârif, ts.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b.İbrâhim el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik.* Nşr. Zekeriyya Umeyrât, 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 1997.

İbn Rüşd Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehîd.* Nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. 4 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-şîati'l-kaderiyye.* Nşr. Muhammed Reşad Sâlim. 9 cilt. y.y. 1986.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fethu'l-kadîr,* nşr. Abdurrazzâk Ğâlib el-Mehdî. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 2003.

İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-takrîb* (babası Zeynüddîn el-İrâkî'nin çalışmasının tekmilesidir), 8

cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, t.s.

İbnü'l-Münzir Ebû bekr Muhammed b. İbrâhim. *Evsat mine's-süneni ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. Nşr. Ahmed b. Süleyman b. Eyyüb, Yâsir b. Kemâl. 15 cilt. y.y. Dârü'l-felâh, 2010.

İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim el-Yemenî. *Beyân fî mezhebi'-İmâmu's-Şafiî*. Nşr. Kasım Muhammed en-Nûrî. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-minhâc, 2000.

Kalyûbî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mahallî alâ Minhâci't-tâlibîn*. 4 cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1956.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. Nşr. Ali Muhammed Muavvez - Âdil Akmed Abdulmevcûd. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.

Kâsım, Hamza Muhammed. *Menâru'l-kârî şerhu Muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Beşîr Muhammed Uyûn. 4 cilt. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-beyân, 1990.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh. *el-Arfü's-şezî alâ Câmiit-Tirmizî*. Nşr. Mahmûd Şâkir. 5 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 2004.

Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: 1981.

Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr. *Muhtasar*. Nşr. Sâid Bekdâş. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *Tuhfetü'l-ahyâr fî ihyâi sünneti seyidi'l-ibrâr*. Nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1992.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *et-Ta'lîku'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmâm Muhammed*. Nşr. Takıyyüddîn en-Nedvî. 3 cilt. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1991.

Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *Kenzü'r-râğibîn fî şerhi Minhâci't-tâlibîn*. 4 cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa'l-bâbî'l-Halebî, 1956.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Yemenî. *Muvattâ*. Nşr. Muhammed Fuâd Ab-

dülbakî. 2 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1985.

Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî. *Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. Nşr. Muhammed Adnân Dervîş. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-erkâm, ts.

Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Kitâbu Kıyâmu ramazan*. İhtisâr, Ahmed b. Ali el-Makrîzî. Nşr. Muhammed Ahmed Âşûr, Cem'al Abdülmünim el-Kûmî. Kahire: Dârü'z-zehebiyye, ts.

Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd. *İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. Nşr. Şuayb el-Arnaût, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatîf Hırzullah. 4 cilt. Dımaşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 2009.

el-Mevsûatü'l-Fıkhıyye. 45 cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1983-2006.

Miras, Kâmil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 13 cilt. Ankara: Gaye Matbaacılık A.Ş., 1988.

Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmiî't-Tirmizî*. Nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, 10 cilt. Dâru'l-fıkr, ts.

Mübârekpûrî, Ebülhasen Ubeydullah b. Muhammed. *Mir'âtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. Hind: İdâretü'l-buhûsi'l-ilmıyye ve'd-dâveti ve'l-iftâ, el-Camiatü's-selefiyye, 1984.

Münâvî, Zeynüddîn Muhmmmed Abdürraûf b. Tâci'l-ârifîn. *Feyzü'l-kadîr bi şerhi'l-Câmiî's-sağîr*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, 1972.

Münâvî, Zeynüddîn Muhmmmed Abdürraûf b. Tâci'l-ârifîn. *Teysîr bi şerhi'l-Câmiî's-sağîr*. 3 cilt. Hindistan: 1286.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî. 2 cilt. Mısır: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1412/1991.

Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen* (Suyûtî ve Sindî haşiyeleriyle birlikte). 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, t.s.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Hasan Abdûlmun'im Şelebî. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *Hulâsatu'l-ahkâm fî mü-himmâtü's-süneni ve kavâidü'l-ahkâm*. Nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye t.s.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müs-lim b. Haccâc*. 18 cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1414/1994.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Nşr. Muhammed Necîb el-Mutî, 23 cilt. Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.s.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müttekîn*. Nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru âlemi'l-kütüb, 2003.
- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.
- Ruheybânî, Mustafa b. Sa'd es-Suyûtî. *Metâlibu uli'n-nuhâ fî şerhi Gâyeti'l-müntehâ*. 6 cilt. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1961.
- Sa'dî Çelebî b. İsâ b. Emîr Hân. *Hâşiye ale'l-İnâye fî şerhi'l-Hidâye (Fethu'l-kadîr'le beraber)*. Nşr. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd. *el-Müdevvenetü'-kübrâ*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed. *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğu'l-merâm*. Nşr. Muhammed Subhî Hasen Hallâk. 8 cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Mebûsât*, 31 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, 1989.
- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiye alâ Süneni'n-Nesâî*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, ts.
- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiye alâ Süneni İbn*

Mâce. Nşr. Halîl Me'mûn Şîha. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, 1996.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvatta-i Mâlik*. 3 cilt. Mısır: Matbaatü dâri ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. Dâru'l-kabes. Amman: Dâru Ammâr, 1986.

Sübki, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfi. *İşrâku'l-mesâbih fi salâti't-teravîh*. Nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim. Kahire: ektebetü'l-Kur'an, ts.

Sübki, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfi ve (oğlu) Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali. *İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Bezzâvî'nin *Minhâcü'l-vüsûl*'ünün şerhi). Nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil. 3 cilt. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1981.

Sübki, Mahmûd Muhammed Hattâb. *el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd şerhu Sünen-i'l-imâm Ebî Dâvûd*. 10 cilt. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabiyyi, 1394.

Süleymaniye Vakfı. "Teravîh Kılmak Şirk mi?" Erişim: 24 Mayıs 2018 <https://www.suleymaniyevakfi.org>

Şervânî, Abdulhamîd. *Hâşiye alâ Tuhfeti'l-minhâc*. 10 cilt. Mısır t.s.

Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali. *Neylü'l-eotâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. Nşr. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. 16 cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *İkna' fi halli elfâzi Ebî Şüca'*. Nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.

Şirâzî, Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhim b. Alî. *Mühezzeb fi fikhü'l-İmâmü's-Şâfi'*, Nşr. Muhammed ez-Zuhaylî. 6 cilt. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1992.

Şurunbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr. *Merâkı'l-felâh bi imdâdi'l-Fettâh Şerhi Nûri'l-îzâh ve necâti'l-ervâh*. Nşr. Ebü Abdurrahman Salâh b. Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.

Şurunbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr. *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-îzâh ve necâti'l-ervâh*. Nşr. Abdülkerîm el-Atâ. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-

Arabiyyi, 2001.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, 25 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.s.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Nşr. Târik b. Ivezullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü's-sağîr*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. Nşr. Şuayb el-Arnaût. 16 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. Nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdu'l-hak. 5 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1994.

Tehânevî, Zafer Ahmed. *İ'lâü's-sünen*. 22 cilt. Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 1415.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr (Sünen)*. I-VI, Nşr. Şuayb el-Arnaût - Abdullatîf Hirzullah. 6 cilt. Dımaşk: Dâru'-risâle el-âlemiyye, 2009.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *İthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâi İhyâi ulûmiddîn*. 10 cilt. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabiyyi, 1994.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Telhîsu'l-Müstedrek*. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *el-Muğnî fi'z-zuafâ*. Nşr. Nureddin İtr. 2 cilt. Katar: Dâru İhyâi't-türâsi'l-İslâmiyyi, t.s.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Mizanü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Âdil Ahmed

Abdü'l-mevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Tezkire-tü'l-huffâz*. Nşr. Ebû Abdirrahman b. Yahyâ el-Muallimî. 4 cilt. Haydarâbâd: 1955-1958.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Kâşif fi marifeti men lehû rivâyetün fi'l-Kütübî's-Sitte*. Nşr. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr. 2 cilt. Cidde: Dâru'l-kible, 1992.

Zekeriyya el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed. *Fethu'l-vehhâc bi şerhi Menheci't-tullâb*. 2 cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa bâbi'l-Halebî. 1345.

Zeylâi, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah. *Nasbü'r-râye li tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*. Nşr. Muhammed Avvâme. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1997.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî. *Ebhecü'l-mesâlik bi şerhi Muvatta-i'l-İmâm Mâlik*. 4 cilt. İstanbul: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1410.